

Dragers landelijk gebied

Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006

J. Vader
H. Leneman (red.)

r a p p o r t e n

WOT
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Dragers landelijk gebied

De inhoudelijke kwaliteit van dit rapport is beoordeeld door Huib Silvis, (LEI).
Het rapport is geaccepteerd door Petra van Egmond, opdrachtgever namens de unit
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu.

De reeks 'Rapporten' bevat onderzoeksresultaten van uitvoerende organisaties die voor de unit
Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu opdrachten hebben uitgevoerd.

WOT-rapport 35 is het resultaat van een onderzoeksopdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau
(MNP) en de WOT Natuur & Milieu aan het LEI. Dit onderzoeksrapport draagt bij aan de kennis die
verwerkt wordt in meer beleidsgerichte publicaties zoals de Natuurbalans, (thematische)
verkenningen en quick scans. Het rapport is geen MNP-product.

Dragers landelijk gebied

Achtergronddocument bij Natuurbalans
2006

J. Vader

H. Leneman (redactie)

Rapport 35

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

Wageningen, december 2006

Referaat

Vader, J. & H. Leneman (redactie), 2006. *Dragers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006*. Wageningen, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, WOt-rapport 35. 104 blz. 14 fig.; 7 tab.; 5 bijl.

Dit rapport vormt een naslagwerk bij de Natuurbalans 2006. Het geeft een overzicht van de gegevens die het LEI in opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau ten behoeve van de Natuurbalans 2006 heeft geïnventariseerd en geanalyseerd. De aandacht gaat daarbij uit naar veranderingen in het landschap tussen 1990 en 2005, met een focus op de dynamiek in grondgebruik en grondgebruikers in het landelijk gebied in de afgelopen 15 jaar.

Trefwoorden: landschap, ruimtegebruik, dragers landelijk gebied, ontwikkelingen landelijk gebied.

Abstract

Vader, J. & H. Leneman (redactie), 2006. *Driving forces in rural development*. Wageningen, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment. WOt-rapport 35. 104 p. 14 Fig.; 7 Tab.; 5 Annexes

This report provides reference materials to accompany the 2006 'Nature Balance' report, and offers an overview of the data collected and analysed for this report by the Agricultural Economics Research Institute (LEI) at the request of the Netherlands Environmental Assessment Agency. It discusses changes in the Dutch landscape between 1990 and 2005, focusing on rural dynamics in terms of land use and land users over the past 15 years.

Key words: landscape, land use, driving forces in rural development, developments in rural areas.

ISSN 1871-028X

©2006 **LEI**

Postbus 29703, 2502 LS Den Haag

Tel: (070) 335 83 30; fax: (070) 361 56 24; e-mail: informatie.lei@wur.nl

De reeks WOt-rapporten is een uitgave van de unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, onderdeel van Wageningen UR. Dit rapport is verkrijgbaar bij het secretariaat . Het rapport is ook te downloaden via www.wotnatuurenmilieu.wur.nl.

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Postbus 47, 6700 AA Wageningen

Tel: (0317) 47 78 44; Fax: (0317) 42 49 88; e-mail: info.wnm@wur.nl; Internet: www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Samenvatting	7
Summary	9
1 Inleiding (<i>Janneke Vader en Hans Leneman</i>)	11
2 Landbouw (<i>Hans Leneman, Wim de Regt (MNP), Boudewijn Koole, Walter van Everdingen, Jakob Jager, Janneke Vader</i>)	13
2.1 Schaalvergroting	14
2.2 Grondgebruik verandert	16
2.3 Verbreding	18
2.4 Koe in de wei	21
3 Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandsontwikkeling (<i>Natasja Oerlemans, Eric Hees en Adriaan Guldemond, CLM</i>)	27
3.1 Inleiding	27
3.2 Korte terugblik: de opkomst van agrarische natuurverenigingen	28
3.3 Trends en stand van zaken	33
3.4 De meerwaarde van agrarische natuurverenigingen	44
3.5 Discussiepunten en dilemma's	47
3.6 Beleidsaanbevelingen aan LNV	50
4 Recreatie in het landelijk gebied (<i>Janneke Vader, Marga Hoogeveen</i>)	53
4.1 Paarden in het landelijk gebied	53
4.2 Golfterreinen	55
4.3 Agrorecreatie	56
4.4 Draagkracht overige recreatie in het landelijk gebied	57
5 Wonen en werken in het landelijk gebied (<i>Janneke Vader, Martien van Bavel, Wim de Regt (MNP) en Hans Leneman</i>)	59
5.1 Ruimtelijke ordening	59
5.2 De economie van het landelijk gebied	61
5.3 Vrijkomende agrarische bebouwing	61
5.4 Nieuwe landgoederen	63
5.5 Ruimte voor ruimte	69
6 Natuurcompensatie (<i>Janneke Vader</i>)	71
6.1 Inleiding	71
6.2 Ontwikkelingen	73
6.3 Effecten van compensatie	73
6.4 Kosten	74
7 Conclusies	77
Literatuur	79

Bijlage 1	Grondeigendom in het landelijk gebied	89
Bijlage 2	Bedrijveninformatienet (<i>Boudewijn Koole, Hans Leneman, Hans Wijsman</i>)	91
Bijlage 3	Verantwoording gegevens uit de landbouwtelling: areaalveranderingen 1990-2005 (<i>Boudewijn Koole, Hans Leneman</i>)	95
Bijlage 4	Particuliere Natuurbeheerders 1990-2005 (<i>Hans Leneman</i>)	97
Bijlage 5	Financiële compensatie gestort in het Nationaal Groenfonds	99

Samenvatting

Dit rapport vormt een naslagwerk bij de Natuurbalans 2006. Het geeft een overzicht van de gegevens die het LEI in opdracht van het Milieu- en Natuurplanbureau voor de Natuurbalans 2006 heeft geïnventariseerd en geanalyseerd. Daarbij gaat de meeste aandacht uit naar dynamiek in grondgebruik en grondgebruikers in de afgelopen 15 jaar. De Natuurbalans 2006 blikt namelijk terug op hoe natuur en landschap in Nederland in de afgelopen 15 jaar zijn veranderd en welke ontwikkelingen en beleid daaraan ten grondslag hebben gelegen.

De landbouw is in fysieke zin de belangrijkste drager van het landelijk gebied. Dat is de afgelopen 15 jaar onveranderd gebleven. Tweederde van het landelijk gebied is in agrarisch gebruik. Hoewel een groot aantal agrariërs is gestopt met de bedrijfsvoering, is het areaal landbouwgrond met slechts 4% gedaald.

Het landbouwkundig gebruik is in de loop der jaren wel veranderd. Soms heeft dit tot verandering van landschap geleid. Zo heeft de schaalvergroting doorgezet en is een deel van het grasland vervangen door andere gewassen, waaronder snijmaïs, waarvan de productie door veranderd landbouwbeleid en mestwetgeving is toegenomen. De boom-, potplanten- en bloembollenteelt is in areaal gegroeid, evenals de glastuinbouw, terwijl het aantal koeien in de wei is afgenomen. Vee in de wei is echter wel een blijvend fenomeen, want naast melkvee zijn er ook andere dieren in het weiland te vinden zoals paarden, schapen en vleeskoeien.

Verbreding van de landbouw heeft de afgelopen 15 jaar aan belang gewonnen. Verbredingsactiviteiten bieden agrariërs een aanvullend inkomen, wat kan bijdragen aan het instandhouden van het bedrijf en daarmee het landschap. In economische zin zijn de bijdragen echter bescheiden. Natuurbeheer is de meest ondernomen verbredingsactiviteit. Inmiddels doen zo'n 10.000 agrariërs aan betaald natuurbeheer. Dat is een verdubbeling ten opzichte van 2001.

Agrarische natuurverenigingen spelen een belangrijke rol in het stimuleren van natuur- en landschapsbeheer. Er waren in 2005 150 agrarische natuurverenigingen, terwijl dit er 10 jaar geleden nog maar tien waren. Zij bestrijken 55% van het totale agrarische areaal. Agrarische natuurverenigingen zorgen voor meer samenhang in het natuurbeheer door een gebiedsgerichte aanpak en samenwerking met terreinbeheerders waardoor tegenstellingen verminderen en synergie in beheer ontstaat. Dit komt het landschap ten goede. De verenigingen houden zich ook bezig met andere zaken, zoals agrarische recreatie.

Recreatie is een belangrijke sector in het landelijk gebied en groeit nog steeds. Veel boerenbedrijven bieden recreatieactiviteiten aan. Deze agrorecreatie is vaak ook terug zien in het landschap, met name door aangeklede boerderijen, minicampings en huisverkoop. Boeren hebben een groot deel van de kampeermarkt in handen. Minicampings en andere activiteiten vormen vaak een relatief belangrijke aanvulling voor het boereninkomen en helpen agrariërs hun bedrijf gaande te houden.

Het paard is niet meer weg te denken uit het landschap. De schattingen over aantallen lopen uiteen van 300.000 tot 500.000 dieren. Paardrijden is in populariteit toegenomen. De paardenhouderij heeft een economische bijdrage, van naar schatting 1 miljard euro. Ook boeren ontvangen een extra inkomen uit stalling van paarden. Door de paardenhouderij kunnen veranderingen in het landschap ontstaan en het draagt ook bij aan behoud van openheid en groen.

Evenals de paardensport heeft ook de golfsport een grote vlucht genomen. Het landschap verandert door een toename aan golfterreinen in Nederland.

Veel recreatieondernemers zijn afhankelijk van de kwaliteit van natuur en landschap in de omgeving van hun bedrijf. Bijna alle huisjescomplexen en kampeertreinen liggen in het landelijk gebied. In de afgelopen 15 jaar zijn er meer recreatiewoningen bijgekomen op het platteland.

Het landelijk gebied is in oppervlakte afgenomen door verstedelijking (woningbouw en bedrijventerreinen, ook de recreatie ontwikkelt zich, maar speelt bij de afname een geringere rol). De afname van het oppervlak landelijk gebied gaat echter langzaam. Door het restrictief beleid is het landelijk gebied redelijk gevrijwaard gebleven van grootschalige stedelijke ontwikkelingen. Relatief veel ontwikkelingen vinden plaats langs en in de buurt van snelwegen. Daardoor wordt men veelvuldig geconfronteerd met verstedelijking in het landelijk gebied, waardoor het beeld kan ontstaan dat het landelijk gebied wordt volgebouwd.

De economische groei van het landelijk gebied blijft achter op die in stedelijke gebieden. Wat betreft inkomens zijn er echter nauwelijks verschillen. De bedrijvigheid is in de loop der jaren veranderd, waarbij vooral dienstverlening is toegenomen. Een klein deel van de nieuwe bedrijvigheid is gevestigd in vrijkomende agrarische gebouwen. Vaak wordt de bebouwing aan de buitenkant in oorspronkelijke staat gehouden. Wonen op het platteland is populair. De meeste vrijkomende agrarische gebouwen worden dan ook in gebruik genomen als woonhuis.

Een andere vorm van wonen in het landelijk gebied vindt plaats op nieuwe landgoederen. Door ruimtelijk en fiscaal beleid probeert de overheid de ontwikkeling van nieuwe landgoederen te stimuleren. De realisatie is echter nog beperkt. Dit komt onder andere door het langdurige proces van overleg, vergunningen en ruimtelijke ordening.

Een regeling die tot nu succesvoller is verlopen, is de ruimte voor ruimte-regeling. Door het uitgeven van extra bouw kavels in het doorgaans restrictief beschermde buitengebied, worden financiële middelen gegenereerd om leegstaande veehouderijgebouwen te slopen. Per saldo levert dit een ontstening van het platteland op.

Daar waar beschermde natuur significant negatief wordt beïnvloed, is een compensatieplicht van toepassing. Er is echter geen goed overzicht van uit te voeren en uitgevoerde compensatie. Uit casestudieonderzoek van de VROM-inspectie blijkt dat compensatie niet altijd correct wordt uitgevoerd. Vooral bij lokale projecten is de handhaving beperkt. Door gebrek aan monitoring is het niet mogelijk om de werkelijke effecten op natuur en landschap van compensatie te bepalen.

Het landelijk gebied is dus de afgelopen 15 jaar langzaam kleiner geworden onder invloed van verstedelijking. De activiteiten in dat gebied zijn in diversiteit toegenomen en dat is in het landschap terug te zien. Boeren produceren naast voedsel, natuur en landschap en daaraan gerelateerde producten, bijvoorbeeld voor de recreant. Wonen en recreëren zijn twee andere functies die in omvang en belang toenemen in het landelijk gebied. Dit alles heeft een verandering van het landschap in zowel positieve als negatieve zin tot gevolg.

Summary

This report provides reference materials to accompany the 2006 'Nature Balance' report, and offers an overview of the data collected and analysed for this report by the Agricultural Economics Research Institute (LEI) at the request of the Netherlands Environmental Assessment Agency. It focuses on land use and land user dynamics over the past 15 years, since the 2006 Nature balance report discusses changes in nature and the landscape in the Netherlands over the past 15 years, as well as the underlying developments and policy decisions.

Physically speaking, agriculture is still the main driving force for developments in rural areas, as it has been throughout these fifteen years. Two-thirds of the land in rural areas is used for agricultural purposes. Although many farmers have given up farming, the total farmland acreage has dropped by only 4%.

One aspect that has changed over the years is the type of agricultural activities, which has in some cases also led to changes in the landscape. For one thing, farms have become much larger. Another new development is that part of the grassland acreage has been replaced by other crops, such as fodder maize, whose production has increased as a result of changes in agricultural policies and manure legislation. Tree, ornamental plant and bulb production have increased, as has greenhouse horticulture, whereas the numbers of dairy cattle kept in pastures have decreased. Nevertheless, pastures will not become completely devoid of grazing animals, as horses, sheep and beef cattle also use them.

Diversification has become an increasingly important phenomenon in Dutch agriculture over the past 15 years. New activities are providing additional income for farmers, which may help ensure continuity of farms and hence help preserve the landscape. In economic terms, however, such activities are of modest importance. The most common type of diversification is paid countryside stewardship schemes, in which about 10,000 Dutch farmers are now engaged, twice the number in 2001.

Farmland conservation groups (*agrarische natuurverenigingen*), in which farmers collaborate to implement conservation measures, are playing an important part in stimulating countryside stewardship initiatives. In 2005, there were 150 of these groups in the Netherlands, against a mere ten in 1995. These groups together cover 55% of the total Dutch farmland acreage. Farmland conservation groups can improve the coherence of habitat management by using an area-specific approach and by collaborating with area managers, thus reducing disputes and creating synergism in area management approaches. These developments are having favourable effects on the landscape.

The farmland conservation groups also engage in other activities, such as developing recreational opportunities in rural areas. Recreation is an important and growing economic sector in rural areas. Many farms are now offering recreational activities, which often show up in the landscape for instance in the form of little shops where farm products are being sold and farm campsites. Farmers now control a large part of the Dutch camping market, with mini-campsites and related activities often providing a relatively important additional source of income. This is also helping farmers continue their farming activities.

Horses have become a major element in the Dutch landscape: estimates of the numbers of animals range from 300,000 to 500,000. As riding has become hugely popular, horse-related business now contributes an estimated one billion euros to the economy. Farmers take

a share of the revenues by offering livery stables. Riding stables and other horse-related activities can create changes in the landscape and may contribute to the conservation of open and green areas. Another type of sports activity that has become very popular is golf, and the increase in the number of golf links has also had its effect on the landscape.

Many providers of recreational facilities are dependent on the quality of the local nature and landscape. Nearly all chalet parks and campsites are located in rural areas, and the number of recreational dwellings in rural areas has grown over the past 15 years.

The total area of rural regions has decreased, mostly as a result of urban expansion (housing and industrial estates). Although recreational activities have also grown, they have not yet had such a major impact on the total area. The decrease in rural areas has been relatively slow: restrictive building policies have managed to save most of the rural regions from large-scale urbanisation. However, the public's impression is different, as most building developments have taken place along or near motorways and are therefore very visible. This has created the impression that rural areas are being sacrificed.

Although the economic growth in rural areas is lagging behind that in urban regions, differences in incomes between the two are minor. The nature of commercial activities in rural areas has changed over the years, showing a clear shift towards service provision. Some of the new enterprises are housed in former farm buildings, whose exterior is often kept intact. Most farm buildings that are no longer used for farming have been converted into housing, as living in rural areas has become very popular.

Another form of rural housing is the so-called 'new country estates'. These are green housing developments in rural areas, which are being stimulated by the government through spatial and tax policies. Not many of these have as yet been effectuated, partly because of the long process of negotiations, permit granting en spatial planning.

One scheme that has so far been more successful is the so called 'space-for-space' arrangement. This is an arrangement whereby parcels of land are made available for housing construction in certain rural areas which are normally protected against construction activities by restrictive regulations. The financial resources generated from these parcels is then used to finance the demolition of disused dairy farm buildings. The overall result is fewer buildings in the countryside.

If protected nature areas, like those in the National Ecological Network, are significantly damaged by construction activities, there is an obligation to compensate this by creating new natural habitats elsewhere. Unfortunately, there is no accurate overview of planned and implemented compensation schemes. Case studies by the inspectorate of the Ministry of Housing, Spatial Planning and the Environment have shown that compensation schemes have not always been correctly implemented. Enforcement has especially fallen short for local projects. Lack of monitoring means that the true effects of compensation schemes on nature and the landscape cannot be determined.

In all, then, the Dutch rural areas have gradually shrunk over the past 15 years, as a result of urbanisation. The diversity of activities in rural areas has grown, which has also left its mark on the landscape. Farmers now produce not only food, but also 'produce' habitats and landscape elements, as well as other, related products, for instance for the benefit of those seeking recreation. Housing and recreation in rural areas have grown in volume and importance. All of these activities have resulted in both positive and negative changes to the Dutch landscape.

1 Inleiding (Janneke Vader en Hans Leneman)

Het Milieu- en Natuurplanbureau (MNP) heeft het LEI gevraagd om diverse bijdragen te leveren aan de Natuurbalans van 2006. Deze balans blikt terug op hoe natuur en landschap in Nederland in de afgelopen 15 jaar zijn veranderd en welke ontwikkelingen en beleid daaraan ten grondslag hebben gelegen. Het LEI heeft aan verschillende hoofdstukken van de Natuurbalans individuele en geïntegreerde bijdragen geleverd waarbij de nadruk lag op het hoofdstuk *Drijvende krachten* van het deel *Landschap* (hoofdstuk 3). Tevens zijn er bijdragen geleverd aan de hoofdstukken *Natuurbeleid* (hoofdstuk 7), *Bouwen en Natuur* (hoofdstuk 8) en *Natuur en landschap voor mensen* (hoofdstuk 9).

Dragers van het landschap vormt het centrale onderwerp van het hoofdstuk *Drijvende krachten* uit de Natuurbalans. De centrale vraag van dit hoofdstuk is: **hoe is het landschap van het landelijk gebied in de afgelopen 15 jaar gedragen?** Voor het 'dragen van het landschap' kunnen we aan meerdere uitwerkingen denken.

Dragen en dragers, geen eenduidige definitie

Nederland is een cultuurlandschap, wat betekent dat de mens het landschap heeft gevormd. Nog steeds verandert de mens het Nederlandse landschap. Dit gebeurt in directe zin via bewerken en exploiteren en indirect via verandering van eigendom, beheer, bestuur en maatschappelijke interventie. Diverse betrokkenen, zowel individueel als collectief opererend en vertegenwoordigd in diverse sectoren, spelen daarbij een rol. Daarbij gaat het om eigenaren, gebruikers, beschermers en bestuurders binnen diverse sectoren in onze samenleving.

Omdat er geen eenduidige definities van drager en dragen van het landschap voorhanden zijn, is gekozen voor de volgende werkdefinitie: *de interactie van actor en functie die vorm geeft aan het landelijk gebied*¹. Dragen heeft daarbij een economische, een materiële en een immateriële betekenis en heeft uiteindelijk in fysieke zin altijd betekenis voor het aanzien van het landschap. Veranderingen in het landschap worden teweeggebracht door verandering van drager (bijvoorbeeld door verandering van grondeigendom) en manier van dragen (bijvoorbeeld doordat akkerbouw veehouderij wordt). Beleid, economische ontwikkelingen, wet- en regelgeving en dynamiek in normen en waarden zijn enkele ontwikkelingen die invloed uitoefenen op de dragers en de manier waarop ze dragen.

Er is in dit rapport vooral aandacht voor de verandering in grondgebruik. De belangrijkste vorm van grondgebruik van het landelijk gebied is de landbouw. De meeste grond is in agrarisch gebruik, het aandeel agrariërs als grondeigenaar is echter ongeveer 40%. De rest is in handen van anderen, waaronder terreinbeherende organisaties, overheden, particulieren en beleggers. Daarbij gaat het niet alleen om landbouwgrond, maar ook om recreatieterreinen, natuur en stukken bebouwd gebied (zie bijlage 1 voor een overzicht van grondeigendom).

Het areaal landbouwgrond is tussen 1990 en 2005 slechts met 4% afgenomen. Het aantal agrariërs is echter veel sterker afgenomen. Hun grond wordt dikwijls door andere agrariërs opgekocht of gepacht. Uit Luijt (2002) kan worden afgeleid dat van 1998 tot 2000 60% van de verhandelde landbouwgrond in de landbouw bleef. Ook zijn er grondeigenaren die wachten op een toekomstige bestemmingswijzigingen voordat ze de grond verkopen, omdat de

¹ Het MNP geeft de voorkeur aan de term drijvende krachten en hanteert deze in de Natuurbalans. Binnen dit rapport is vastgehouden aan de termen dragen en drager.

bestemming grotendeels de waarde van de grond bepaalt, en daarmee het toekomstig grondgebruik (zie bijlage 1 voor een overzichtstabel van verhandelde landbouwgrond).

Opbouw rapport

Dit rapport geeft een overzicht van de door het LEI aangeleverde informatie voor de Natuurbalans 2006 en de achtergronden daarbij, aangevuld door informatie van medewerkers van het MNP. De nadruk ligt daarbij op de vraag hoe verschillende dragers (veelal interactief) invloed hebben uitgeoefend op het aanzien van het landelijk gebied en hoe deze beïnvloeding tot stand komt. Daarbij gaat het om de invloed in fysieke, economische, bestuurlijke en maatschappelijke zin. Er is daarbij aandacht voor de volgende belangrijke draagfuncties van het landschap: wonen en werken, landbouw en recreatie.

De hoofdstukken, van steeds verschillende auteurs, verschillen van elkaar in opzet en tekstuele uitwerking. Enkele hoofdstukken bestaan uit losse, meer op zichzelf staande paragrafen. Het rapport moet gezien worden als naslagwerk en onderbouwing bij de Natuurbalans 2006.

Hoofdstuk 2 behandelt de landbouw als drager, met als thema's schaalvergroting en verbreding (waaronder agrarisch natuurbeheer). Het 'aanzien' van de landbouwgronden is een ander onderdeel van dit hoofdstuk, waarbij veranderend grondgebruik en koeien in de wei de blikvangers zijn. Hoofdstuk 3 schetst de ontwikkeling van agrarische natuurverenigingen in ons land tussen 1990 en 2005. Dit hoofdstuk is samengesteld door het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM). In hoofdstuk 4 gaat de aandacht naar drie vormen van recreatief gebruik van het landelijk gebied: golf, paardrijden en agrorecreatie. Tevens is er enige aandacht voor de economische betekenis van recreatief gebruik van het landelijk gebied. Hoofdstuk 5 gaat in op de thema's wonen en werken. Daarbij wordt er in het kort aandacht besteed aan het ruimtelijke orderingsbeleid over de afgelopen 15 jaar, bebouwing en werklocaties langs de snelweg, nieuwe landgoederen, vrijkomende agrarische bebouwing en 'ruimte voor ruimte'.

Hoofdstuk 6 geeft informatie over het onderwerp natuurcompensatie, terwijl het afsluitende hoofdstuk een concluderend overzicht geeft van dragerdynamiek in het landelijk gebied in de periode 1990 – 2005.

In de bijlagen leest u hoe de gegevens uit de landbouwtelling en het Bedrijven-Informatienet (zie bijlage 2 en 3) van het LEI zijn gebruikt en bewerkt. Bijlage 4 bevat informatie over particulier natuurbeheer. In het literatuuroverzicht staan de gebruikte bronnen per hoofdstuk gegroepeerd.

Afbakening en begrippen

Binnen deze achtergrondstudie ligt de focus op het landschap van het landelijk gebied. Er is geen eenduidige definitie van het begrip landelijk gebied. Er wordt binnen deze studie aangesloten bij de maat voor stedelijkheid die het CBS hanteert, gebaseerd op de adressenomgevingsdichtheid².

De bijdrage aan het hoofdstuk Natuur en landschap voor mensen is niet opgenomen in dit rapport. Deze bijdrage is gebaseerd op De Bakker en Overbeek, 2005³.

² Eerst wordt voor ieder adres binnen de gemeente de adressendichtheid vastgesteld van een gebied met een straal van 1 km rondom dat adres. De adressenomgevingsdichtheid van een gemeente is de gemiddelde waarde hiervan voor alle adressen binnen die gemeente. De vijf stedelijkheidsklassen zijn gebaseerd op klassengrenzen van 2500, 1500, 1000 en 500 adressen per km². Onder het landelijk gebied worden weinig en niet-stedelijke gebieden gerekend. Dit zijn gebieden met minder dan 1000 omgevingsadressen per km².

³ Bakker, E. , de & M.M.M. Overbeek (2005). *Van passiviteit tot passie:Een rijkdom aan drijfveren voor natuurbeleid*. LEI, Den Haag.

2 **Landbouw** *(Hans Leneman, Wim de Regt (MNP), Boudewijn Koole, Walter van Everdingen, Jakob Jager, Janneke Vader)*

De betekenis van de agrarische sector (toelevering, primaire productie, verwerking en afzet) voor de Nederlandse economie als geheel is aanzienlijk (10% van het nationaal inkomen en de werkgelegenheid (Silvis en de Bont, 2005). De primaire productie beslaat tweederde van het Nederlandse grondgebied en is daarom gezichtsbepalend voor ons landschap. Het ruimtebeslag van de primaire productie vertoont een langzame, geleidelijke afname. Over de periode 1990-2005 is 4% van het areaal landbouwgrond verdwenen (Landbouwtelling, CBS bodemstatistiek, 2005). De afname betreft vooral grasland.

Het compacte verstedelijkingsbeleid heeft de druk tot bestemmingswijziging in het landelijk gebied vermindert. Hierdoor is er bijvoorbeeld in Nationale Landschappen minder landbouwgrond verloren gegaan dan elders in Nederland (Kuiper & De Regt, 2006).

Internationale ontwikkelingen hebben grote invloed op de Nederlandse landbouw, die veel importeert en exporteert. In de afgelopen 15 jaar is het landbouwbeleid onder invloed van deze ontwikkelingen aangepast (zie kader 2.1).

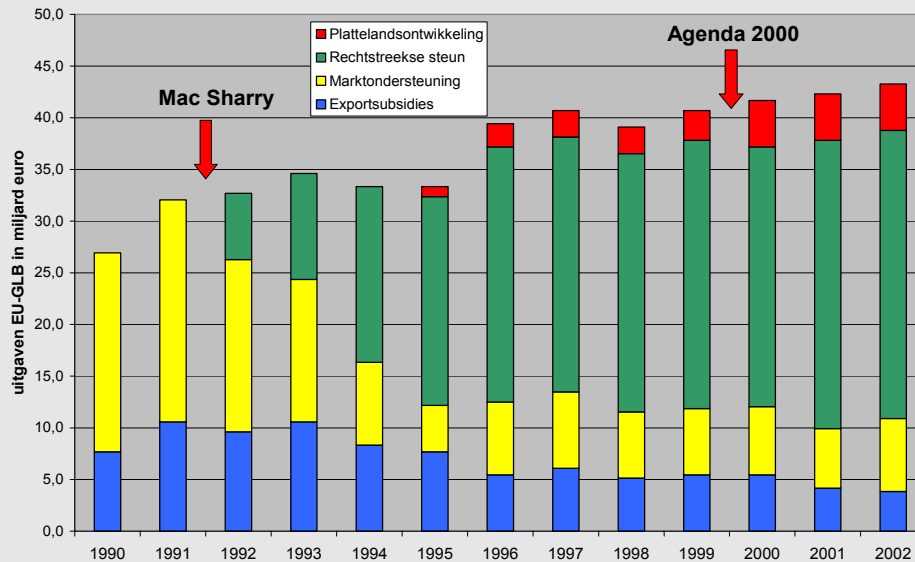
Liberalisering van het EU-landbouwbeleid

Omdat verschillende Europese landen na de Tweede Wereldoorlog de voedselvoorziening wilden veilig stellen en de landbouw deel wilde laten uitmaken van de gemeenschappelijke markt, is het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid ontwikkeld (GLB). Om dit mogelijk te maken, werd het nationale markt- en prijsbeleid op supranationaal niveau getild. Agrariërs kregen voor een aantal basisproducten minimumprijzen. Toen overproductie ontstond, werden quoteringssystemen ingevoerd. In de jaren '90 werd het EU-landbouwbeleid voor een aantal producten geliberaliseerd onder invloed van de internationale handelsbesprekingen (GATT, WTO). Prijssteun is langzaam verminderd ten gunste van inkomenssteun. Die inkomenssteun is gekoppeld aan hectares en dieren zodat er toch nog een link is met landbouwproductie. Overproductie van granen en andere gewassen werd bestreden met braaklegregelingen. In 2000 ontstond de 'tweede pijler' van het EU-landbouwbeleid: de steun voor 'plattelandontwikkeling', waarmee regio's ondersteuning kunnen krijgen om het platteland aantrekkelijk en leefbaar te houden. In 2003 is besloten tot nieuwe prijsverlagingen en 'ontkoppeling' van inkomenssteun aan de productie: hectare- en dierpremies worden afgeschaft, en vanaf 2006 omgezet in 'bedrijfstoelagen'. Om in aanmerking te komen voor de bedrijfstoelage moeten boeren voldoen aan eisen voor milieu, dierenwelzijn en voedselveiligheid ('cross-compliance').

Het EU-landbouwbeleid grijpt direct aan op het grondgebruik en daarmee op landschap.

- Hectare- en dierpremies stimuleerden (tijdelijk) de toename van bijvoorbeeld maïsteelt (dat al toenam om mest op af te zetten) en schapenhouderij (opgekomen om stalruimte te vullen die vrijkwam na de melkquotering). Door ontkoppeling zijn boeren nu grotendeels vrij om te verbouwen wat ze willen.
- Het aantal boeren is door de prijs- en inkomenssteun in de periode 1990-2005 minder snel gedaald dan bij volledige liberalisering. Naar verwachting zullen de recente hervormingen tot inkomensdaling leiden en daarmee tot het stoppen van een deel van de boeren. Overblijvende bedrijven zullen de inkomensdaling proberen op te vangen door kostenbesparing, vooral via schaalvergroting (Silvis & De Bont 2005). De druk op het behoud of herstel van landschapselementen neemt daardoor toe.

- Het beleid bevat principes die het landschap kunnen versterken (tweede pijler, cross-compliance), maar deze zijn door de lidstaten nog onvoldoende uitgewerkt om effect te sorteren op het landschap.

De hervormingen in het EU-landbouwbeleid in 1990-2002, uitgedrukt in uitgaven voor prijsondersteuning (marktondersteuning en exportsubsidies), rechtstreekse steun aan agrariërs (hectarepremies en dierpremies) en plattelandsontwikkeling.

(Bron: www.ec.europa.eu).

Kader 2.1: Liberalisering van het EU-landbouwbeleid

2.1 Schaalvergroting

Het aantal landbouwbedrijven is sinds 1990 met 34% gedaald en bedraagt nu ruim 80.000. Dit is een gemiddelde jaarlijkse afname van 3%, wat sinds 2000 zelfs op 3,5% ligt (CBS Landbouw telling 2005). In de intensieve veehouderij vond een extra snelle sanering plaats door regelingen gericht op het verminderen van het mestoverschot, zoals de Regeling beëindiging veehouderijtakken en door de uitbraak van vogelpest in 2003. De voortgaande daling bestaat daarnaast vooral uit min of meer vrijwillige bedrijfsbeëindiging bij generatiewisseling door matige inkomensperspectieven van vooral kleinere bedrijven (Luijt et al., 2003). Hierin spelen de hervormingen in het Landbouwbeleid uiteraard een belangrijke rol.

Tegelijkertijd zet de schaalvergroting in de landbouw door. Schaalvergroting in de landbouw kan het landschap zowel positief (behoud van economische draagkracht, behoud van openheid) als negatief (verwijdering van karakteristieke perceelsgrenzen, sloten en landschapselementen) beïnvloeden. De economische voordelen van schaalgrootte zitten bij de factor arbeid. Het schaalvergrotingsproces wordt dan ook gestimuleerd door stijgende arbeidskosten en niet afgeremd door hogere kapitaalslasten (RLG, 2006). Schaalvergroting is mogelijk door technologische vernieuwingen.

Het aantal kleine bedrijven (onder 20 Nederlandse grootte-eenheden⁴) daalde tussen 1990 en 2004 van 41.500 naar 24.500. De afname betrof vooral extensieve graasdierbedrijven, in het bijzonder deeltijdbedrijven en boeren die hun bedrijf afbouwen. Deze bedrijven kunnen het platteland een hobbyachtig uiterlijk geven (paarden, schapen, hobbydieren en bouwsels) en aanknopingspunten bieden voor landschapsinvesteringen (Veeneklaas et al. 2004; De Regt en Kuiper, 2006).

Schaalvergroting en omvang van de kavels

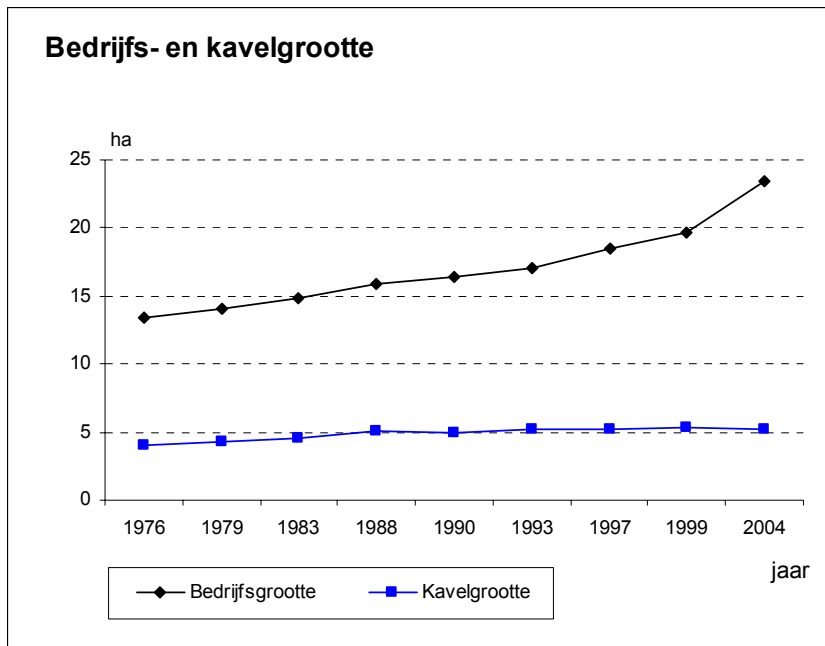
Landbouwbedrijven vergroten hun oppervlakte door aankoop of pacht van grond. De laatste 15 jaar is de gemiddelde oppervlakte van landbouwbedrijven met ruim 40% toegenomen (CBS Landbouwtellingen, diverse jaren). Het gemiddelde areaal grond per bedrijf steeg tussen 1976 en 2004 van 13,4 tot 23,4 hectare, terwijl in dezelfde periode het aantal bedrijven met grond daalde van bijna 155.000 tot ruim 82.000. Mechanisatie is een belangrijke factor: met dezelfde hoeveelheid arbeid kan men steeds meer grond bewerken. De mestwetgeving heeft als neveneffect dat boeren het areaal grond dat ze bezitten (of waar ze tenminste over kunnen beschikken) willen vergroten. Zo kan worden voorkomen dat mest moet worden afgevoerd. Tegelijkertijd is de consequentie van relatief lage prijzen, dat grotere arealen grond bewerkt moeten worden om tot een redelijk inkomen te komen.

Wat betekent dit nu voor het landschap? Leidt schaalvergroting van bedrijven ook tot grotere kavels⁵? Tot begin jaren '90 van de vorige eeuw nam de gemiddelde kavelgrootte toe, van 4,0 ha in 1976 tot 5,0 ha in 1990. Sindsdien stabiliseert de kavelgrootte zich (5,2 ha in 2004). De schaalvergroting van de afgelopen 10 jaar vindt zijn weerslag dus niet in een toename van de kavelgrootte. Het effect op het landschap van de schaalvergroting via verkaveling vanaf 1990 is geringer dan in de periode voor 1990 (zie figuur 2.1). Ook ruilverkavelingen kunnen leiden tot veranderingen in de omvang van de kavels: bedrijven verplaatsen, sloten en wegen worden verlegd, natuur krijgt meer ruimte.

De structuurveranderingen in de landbouw hebben de laatste 10 jaar onder grote (economische) druk plaatsgevonden (mestwetgeving en veranderend landbouwbeleid). De inrichting van gebieden heeft deze ontwikkelingen niet kunnen volgen. Vooral melkveebedrijven hebben behoefte aan een grote huiskavel, mede om beweiding (efficiënt) mogelijk te maken. Hierdoor kan in bepaalde gebieden een inrichtingsvraagstuk ontstaan. Daarom mogen we verwachten dat de komende jaren het vraagstuk actueel wordt hoe grootschalige landbouw bedreven kan worden met respect voor en instandhouding van het karakteristieke (kleinschalige) landschap.

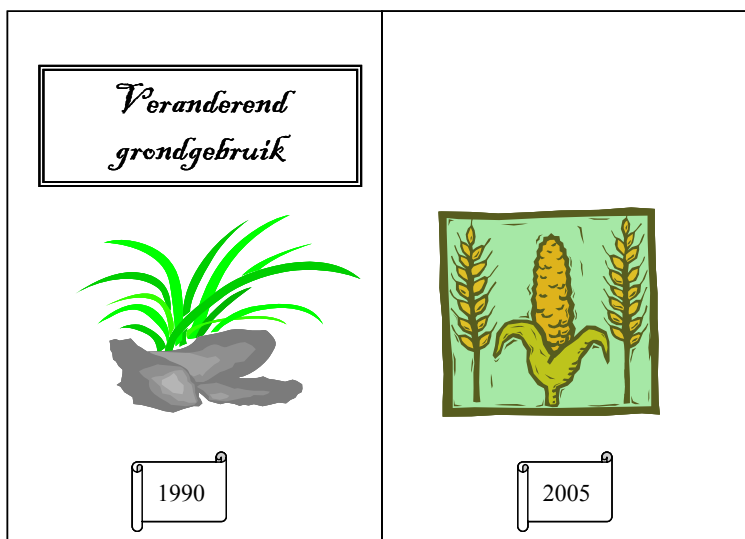
⁴ Nederlandse grootte-eenheid (nge): maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven, gebaseerd op de bruto standaardsaldi (bss) per diersoort en per hectare gewas. De bss wordt berekend door de opbrengsten met bepaalde bijbehorende specifieke kosten te verminderen en elke twee jaar herzien. In 2005 is gerekend met het prijsniveau van 2002. Een nge is daarbij gelijk aan een bss van € 1400,- (Berkhout & Van Bruchem, 2006).

⁵ Een kavel is een stuk grond dat rondom omsloten is door land van een ander, zoals landbouwgrond, een spoorlijn, een verkeersweg, een kanaal e.d.

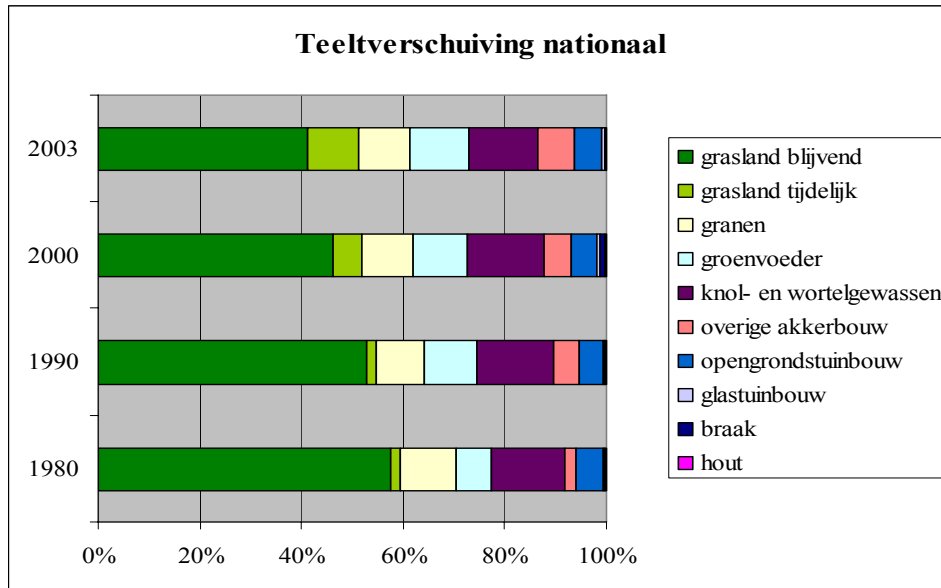

Figuur 2.1: Ontwikkeling bedrijfs- en kavelgrootte

2.2 Grondgebruik verandert

Een andere zichtbare verandering in het landschap betreft het grondgebruik. Het areaal grasland is de afgelopen 15 jaar afgenomen. Het areaal 'tijdelijk grasland' is toegenomen (zie figuur 2.2). De teelt van snijmais (groenvoedergewas) is naast uien, groenten en siergewassen (waaronder bloembollen, boom- en potplantenteelt) toegenomen.

Figuur 2.2 Relatieve veranderingen in het grondgebruik van 1980-2003

Het landbouw- en ander beleid zorgt mede voor een verschuiving van teelten. Zo kan de toename van de maïsteelt, en ook van de gronden die zijn braak gelegd, ondermeer aan de invloed van het EU-landbouwbeleid worden toegeschreven. In 1992 werd in het kader van de MacSharry-hervormingen een graanpremie ingevoerd, die ook gold voor snijmaïs, ter compensatie van de daling van de interventieprijs voor granen. Bovendien werd, als gevolg van het Nederlandse mestbeleid, snijmaïs populair omdat er relatief veel mest op uitgereden mocht worden.

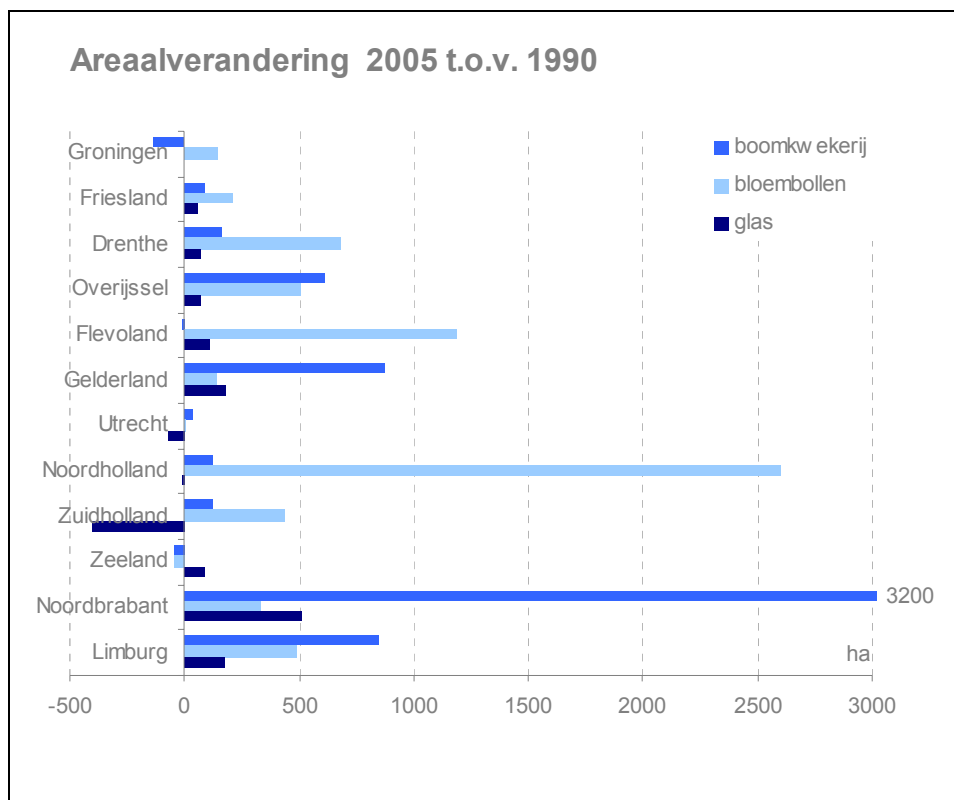
Het EU-landbouwbeleid en het Nederlandse mestbeleid kregen hiermee een onbedoeld bijeffect: door toegenomen snijmaïsteelt werd de openheid van landschappen plaatselijk aangetast, en door het 'scheuren' van grasland werden soms ook het reliëf, archeologische waarden en de bodemdaling negatief beïnvloed.

Verschuivingen in gebruik van de grond (teelten) kunnen landschappelijke effecten met zich meebrengen. Drie teelten met landschappelijke zichtbare effecten zijn de glastuinbouw, boomkwekerijen en bloembollenteelt. De voor deze teelten gebruikte oppervlakte groeide in de afgelopen 15 jaar met ruim 13.000 ha. Deze drie teelten verkeerden, zeker ten opzichte van de andere agrarische sectoren, in een economisch sterke positie.

De glastuinbouw is in areaal met een toename van bijna 800 ha (nationaal gezien) het minst snel gegroeid. Regionaal zijn de verschuivingen wel aanzienlijk. In het westen (Zuid-Hollands glas-district) is sprake van een afname. Vooral in Noord-Brabant, maar ook in bijvoorbeeld Gelderland en Limburg groeide het areaal glas aanzienlijk; deels in gebieden die daarvoor als open golden. De herstructurering van de glastuinbouw is een belangrijke motor achter deze ontwikkeling.

De bloembollenteelt en de boomteelt groeien in areaal (beide met 6 à 7 duizend ha) veel sneller dan de glastuinbouw. Absoluut gezien blijft Noord-Holland de provincie met het grootste areaal bloembollen. Echter ook in Drenthe, Overijssel, Flevoland en Limburg groeide het areaal bloembollen tussen 1990 en 2015 met 500 ha of meer. In de traditionele bloembollengebieden staat uitbreiding van de teelt onder ruimtelijke druk, waardoor men productiepotentieel elders zoekt.

Absoluut gezien is de groei van de boomteelt tussen 1990 en 2005 het sterkst in Noord-Brabant (toename meer dan 3000 ha). Relatief gaan de ontwikkelingen in Drenthe (+ 130%) en Overijssel (+310%) het hardst (zie figuur 2.3). Beleidsmatig worden pot- en containerteelt beschouwd als een vorm van glastuinbouw die ongewenst is in het open gebied (Silvis en De Bont, 2005).

Bron: CBS Landbouwtelling

2.3 Verbreding

De landbouw is in het landschap gebruiker en beheerder tegelijk. Die dubbelrol komt meer en meer op de voorgrond. Zo is de inkomensvorming op agrarische bedrijven geleidelijk meer divers geworden (Silvis & de Bont, 2005), waarbij naast inkomsten uit landbouwproductie ondermeer verbreding (niet-agrarische activiteiten op het bedrijf), en verdieping (het geven van meerwaarde aan landbouwproducten via verwerking en huisverkoop) bijdragen aan het inkomen uit de landbouw.

Verbreding kent activiteiten met een collectief karakter (zoals natuur- en landschapsbeheer, openstelling via wandel- en fietspaden of waterkwaliteitszorg) en met een meer private insteek (bijvoorbeeld verblijfsrecreatie, levering van energie en zorglandbouw) (zie kader 2.2). Redenen voor agrariërs om verbredingsactiviteiten aan te bieden zijn financieel van aard, maar getuigen ook van interesse en waardering voor omgeving en landschap (Vogelzang *et al.*, 2004; Van den Ham *et al.*, 2001). Dit laatste speelt ook een rol bij het ontstaan van agrarische natuurverenigingen (Leneman *et al.*, 2006). Verbrede landbouw komt met name bij grondgebonden bedrijven voor; verbrede bedrijven zijn groter en gebruiken hun grond extensiever (Berkhout en van Bruchem, 2006).

Verbreding en verdieping

Onder verbreding vallen:

- natuur en landschapsbeheer, weidevogelbeheer, ganzenopvang
- waterkwaliteitszorg;
- loonwerk voor natuurorganisatie etc.;
- agrotourisme en -recreatie, kamperen, poldersport, logies, horeca etc.;
- windenergie en biogas (alleen als aan derden wordt geleverd);
- zorglandbouw, kinderopvang;
- verhuur van gebouwen voor niet agrarische doelen.

Onder verdieping vallen:

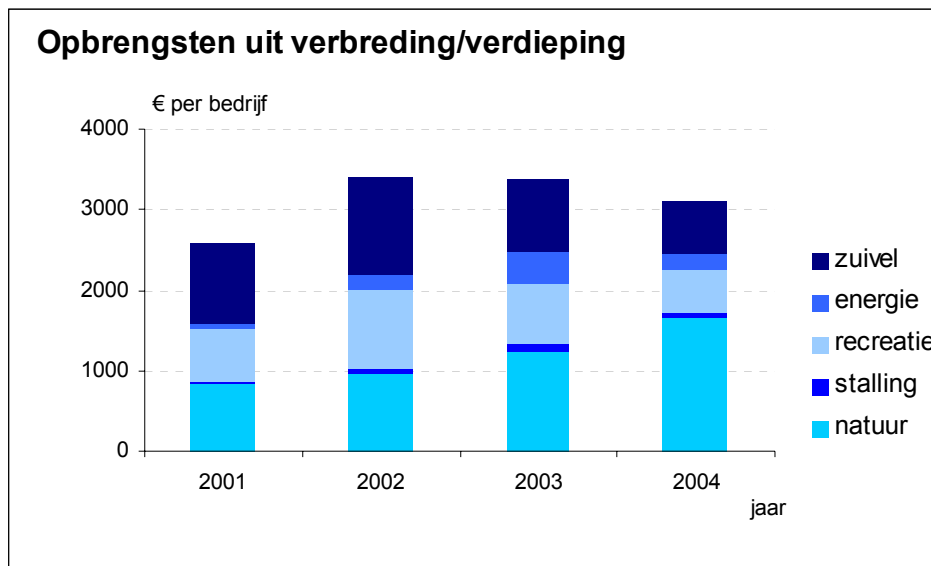
- het bewerken van producten (zelfkazen, sap maken);
- boerderij- en huisverkoop.

Kader 2.2: Verbredings- en verdiepingactiviteiten

Het aantal bedrijven met verbredings- of verdiepingactiviteiten neemt gestaag toe. Volgens de landbouwtelling van 2003 ondernemen 31.000 bedrijven (37%) een of meer verbredings- of verdiepingactiviteiten (Silvis en de Bont, 2005).

Het werkgebied van agrarische natuurverenigingen die zich ook met andere verbredingsactiviteiten bezighouden, omvat inmiddels ruim de helft van agrarisch Nederland (hoofdstuk 3).

De totale opbrengsten voor de primaire landbouw worden op dit moment geschat op ongeveer 500 miljoen euro, om en nabij 3% van de totale opbrengsten. Daarmee is de economische betekenis van deze drager gering. De opbrengsten van enkele verbredings- en verdiepingactiviteiten zijn in figuur 2.4 nader uitgesplitst.

Figuur 2.4: De opbrengsten uit enkele verbredings- en verdiepingactiviteiten per gemiddeld landbouwbedrijf (Bedrijven Informatienet)

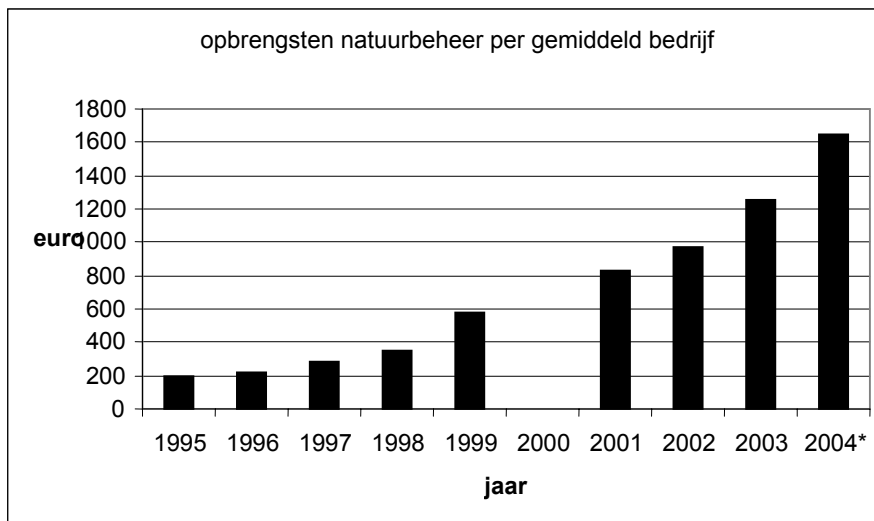
Verbreding en verdieping kunnen juist vanwege de ruimtelijke druk vanuit de steden en toeristencentra meer kansen krijgen. Uit een Europees Onderzoek blijkt dat (ook in Nederland)

de relaties tussen stad en platteland nog beperkt zijn. Het aanbod van private goederen en diensten kan sterker inspelen op de stedelijke vraag en de ontwikkeling van de recreatieve infrastructuur, natuur en landschap, terwijl publieke goederen en diensten gebaat zijn bij integraal gebiedsgericht beleid voor stad en platteland, samen met compensatie in geval van bestemmingswijziging (Overbeek en Terluin, 2006).

Natuurbeheer als drager

De verbredingsactiviteit met de meeste deelname is agrarisch natuurbeheer. Bijna één op de vier bedrijven onderneemt op dit moment natuurbeheeractiviteiten. Interesse in natuur en een bijdrage aan het inkomen zijn de belangrijkste motieven voor deelname (Leneman en Graveland, 2004).

De bijdrage van agrarisch natuurbeheer aan het inkomen kan in individuele gevallen heel belangrijk zijn, maar is gemiddeld genomen geen pijler onder de inkomens in de landbouw. Wel zijn de opbrengsten uit natuurbeheer voor een gemiddeld landbouwbedrijf vanaf 1995 tot nu met een factor 8 gestegen (zie figuur 2.5).

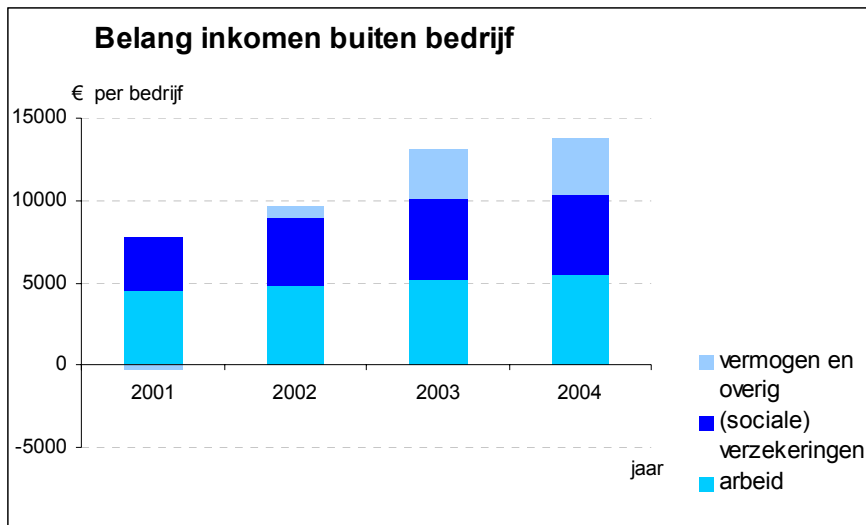
Figuur 2.5: Opbrengsten uit natuurbeheer op landbouwbedrijven van 1995-2004

NB 2000 geen gegevens Bron: Bedrijven Informatienet van het LEI.

Inkomen van buiten het bedrijf

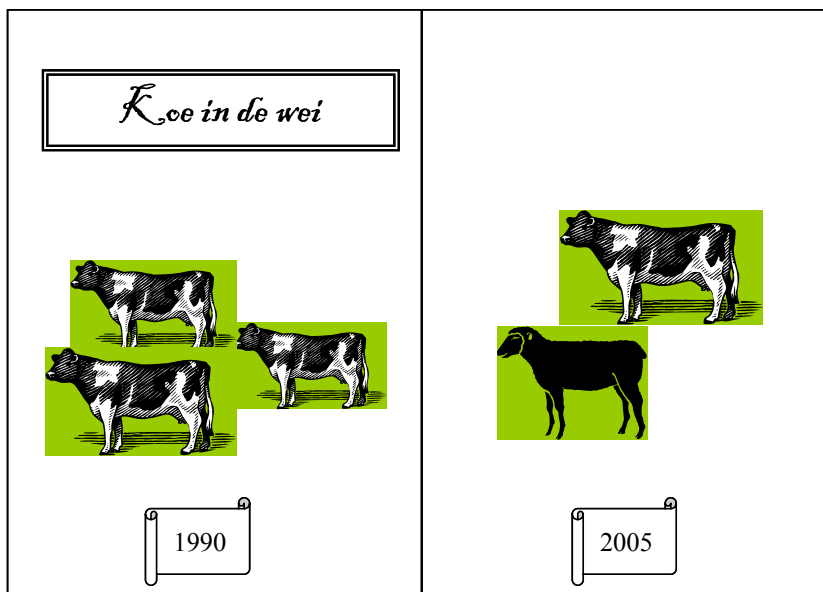
Naast verbreding genereert een toenemend aantal agrarische bedrijven extra inkomen uit activiteiten buiten het bedrijf. Deels komt dit inkomen voort uit een nevenberoep van de agrarische ondernemers. Bijna 30% van de bedrijfshoofden had in 2004 een nevenberoep (Kuiper & De Regt 2006, o.b.v. GIAB/Landbouwtelling). Hun bedrijven bevinden zich vooral in Oost-Nederland en Zeeland. In West-Nederland komen nevenberoepen veel minder voor, omdat de hier aanwezige melkveehouderij en glastuinbouw moeilijker te combineren is met een nevenberoep door de grote, permanente arbeidsbehoefte.

De bijdrage aan het inkomen van activiteiten buiten het bedrijf wordt steeds belangrijker en is in omvang verdrievoudigd ten opzichte van 1990. Een vijfde tot een kwart van het inkomen is afkomstig uit activiteiten buiten het bedrijf. Hieronder vallen ook opbrengsten uit vermogen (zie o.a. Berkhout en van Bruchem, 2006).

Figuur 2.6: Belang inkomen van buiten bedrijf in totale inkomen op een gemiddeld landbouwbedrijf (2001-2004) (Bron: Bedrijven Informatienet van het LEI)

2.4 Koe in de wei⁶

De koe in de wei blijft voor velen een belangrijk aandachtspunt. Men kan daar naar vanuit diverse perspectieven kijken. Sommige partijen, zoals De Dierenbescherming en Stichting Natuur en Milieu, koppelen de koe in de wei aan dierenwelzijn en diergezondheid en willen voorkomen dat de melkveehouderij dezelfde kant op gaat als de intensieve veehouderij. Anderen, zoals Natuurmonumenten, zien het vee vooral als een stuk aankleding van het landschap. Voor landbouworganisaties vormt dat dan weer een aangrijpingspunt om te werken

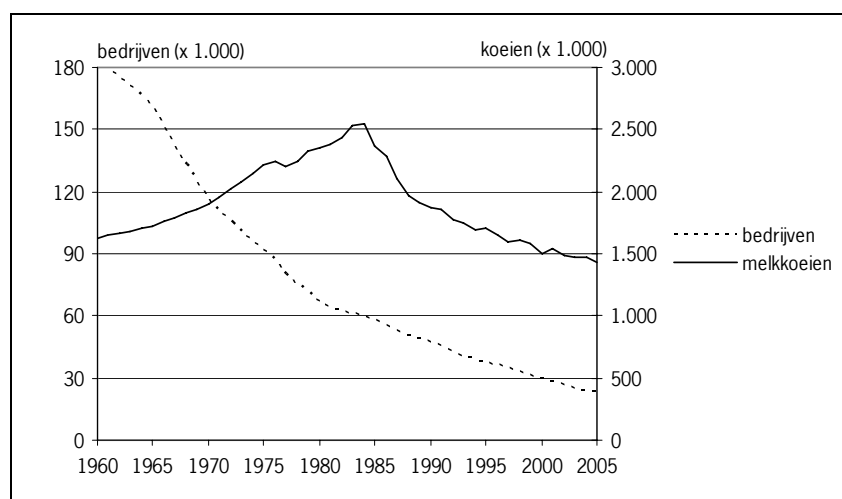
⁶ Deze paragraaf is samengesteld door Walter van Everdingen en Jakob Jager. Ze hebben daarbij materiaal gebruikt uit Van Everdingen en Jakob Jager (2004), de Bont en Van Everdingen (2004), Luesink et al (2005), Vogelzang (2006), Berkhout en van Bruchem (2006), de Haan et al. (2005) en Van den Pol-van Dasselaar (2005).

aan het sectorimago: met koeien in de wei is er een breder draagvlak voor de (steeds grootschaliger wordende) melkveehouderij. Voor veehouders is het al dan niet weiden van vee vooral een afweging tussen technische mogelijkheden en financiële consequenties. Daarin worden, als het goed is, de punten als dierenwelzijn en imago meegewogen. De veehouder is immers zeer gebaat bij gezond, duurzaam vee en een bestaansrecht voor zijn bedrijf. De praktijk is dat weidegang nog steeds gemeengoed is, maar dat er toch steeds minder melkkoeien in de wei te vinden zijn. Er zijn diverse ontwikkelingen die ervoor zorgen dat de koe steeds minder beeldbepalend wordt in het landschap:

- minder bedrijven (en dus minder koppels);
- minder koeien sinds de invoering van de melkquotering;
- koeien vaker op stal.

Minder bedrijven en minder koeien,

Een jaar of 40, 50 geleden zag je vrijwel overal, van het voorjaar tot in de herfst, kleine groepen melkkoeien in het weiland. Gemiddeld ongeveer tien stuks per koppel. Ze werden ook in de wei gemolken; de stal bleef in het weideseizoen leeg, of kreeg tijdelijk een andere bestemming, zoals voor de kaasmakerij of het houden van varkens. De veehouder was dan verlost van het arbeidsintensieve voeren en uitmesten van de koeienstal. Wel moest hij bij een vaak slechte verkaveling van zijn bedrijf regelmatig de koeien over de openbare weg overbrengen naar een volgende grazige weide. Zo gaven de 1,6 miljoen melkkoeien bij de meer dan 150.000 melkveehouders (figuur 2.7) in de jaren zestig dag en nacht extra kleur aan het landschap.

Figuur 2.7 Ontwikkeling van het aantal melkkoeien en het aantal bedrijven met melkkoeien in Nederland, 1960 – 2005 Bron: CBS-Landbouwtelling, bewerking LEI.

Dat beeld is in de loop van de tijd duidelijk veranderd. Het aantal melkveehouders, en daarmee het aantal koppels melkkoeien, is sinds die tijd drastisch gedaald. In 2005 werden nog maar 23.500 boeren geteld die melkkoeien hadden. De kans om een koppel koeien te zien is daarmee ongeveer zevenmaal zo klein als in 1960. Ten opzichte van 1990 is het aantal bedrijven met koeien gehalveerd. Het totaal aantal melkkoeien liep tot aan de invoering van de melkquotering in 1984 sterk op, tot meer dan 2,5 miljoen in 1983. Onder invloed van de melkquotering en oplopende productie per dier is dat aantal weer snel teruggelopen. Vooral in de jaren tachtig, met diverse quotumkortingen, was de teruggang sterk. Daarna wordt de ontwikkeling vooral bepaald door productiviteitsverbetering (meer melk per koe). Inmiddels is het aantal koeien gedaald tot onder het niveau van 1960: in 2005 waren er nog 1,43 miljoen.

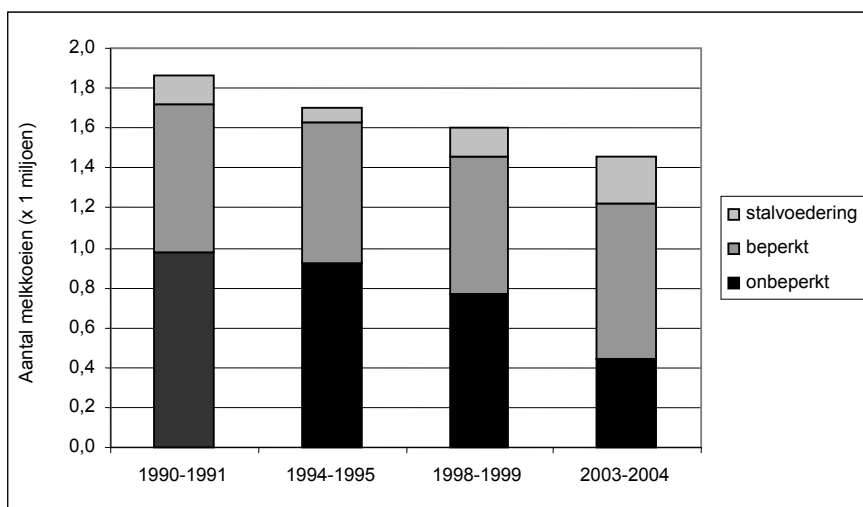
Het aantal koeien per bedrijf is onder invloed van genoemde ontwikkelingen wel beduidend groter geworden: er zijn er nu ongeveer 60 koeien per bedrijf. In 1990 waren dat er nog slechts 43.

Steeds vaker op stal, vooral op grote bedrijven

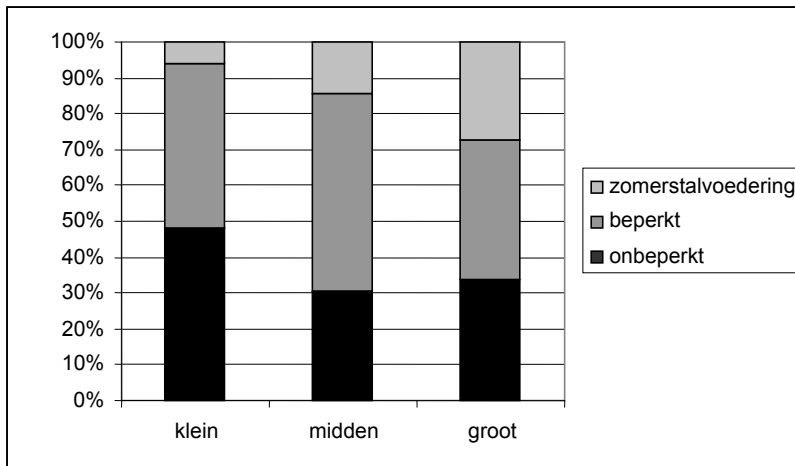
Begin jaren negentig van de vorige eeuw werd in het weideseizoen ruim de helft van de melkkoeien nog onbeperkt (dag en nacht) geweid. Van het andere deel bleef het gros in de nacht op stal. Ten opzichte van die periode is het aantal dieren dat in 2002 en 2003 de gehele zomerperiode buiten liep, gehalveerd. Het aandeel melk- en kalfkoeien dat juist dag en nacht op stal werd gehouden, is trendmatig gestegen, tot ongeveer 16% (235.000 stuks) in 2003 en 2004. Beperkt weiden is nu de meest gangbare vorm van beweiding (figuur 2.8).

De opkomst van de ligboxenstal ten koste van de grupstal heeft bijgedragen tot het niet meer dag en nacht weiden van koeien. Ligboxenstallen zorgen dat de hoeveelheid arbeid per koe voor een boer afneemt. Vaak moet dan wel bij de stal worden gemolken in plaats van in de weide. Dat is een van de redenen waarom er minder koeien buiten lopen. Circa 90% van de melkkoeien wordt nu in een ligboxenstal gehuisvest. In 1980 was dit 70%. Een andere oorzaak is ook de ontwikkeling van het grondgebruik. Voor koeien in de wei zijn immers niet alleen koeien nodig, maar ook grasland. De oppervlakte grasland is sinds 1960 met een kwart afgenomen (en vanaf 1990 met 10%), vooral ten gunste van snijmaïs. Vooral op de zandgronden wordt veel snijmaïs geteeld en is dus minder ruimte voor weidegang.

De praktijkcijfers uit het Bedrijven-Informatienet geven aan dat vooral op de grotere bedrijven veel koeien dag en nacht binnen blijven (figuur 2.9). Ruim een kwart van de koeien kwam daar in 2004 niet meer in de wei. Op de kleinere bedrijven is het onbeperkt weiden nog steeds het meest gebruikelijk.

Figuur 2.8: Verdeling van melkkoeien naar beweidingssysteem Bron: Bedrijven Informatienet .

Figuur 2.9: Verdeling van melkkoeien naar beweidingssysteem, naar bedrijfsomvang in 2004 (klassegrenzen bij 70 en 150 nge) Bron: Bedrijven Informatienet van het LEI.

Drijvende krachten achter minder weidegang

Achter de ontwikkelingen van het vaker opstallen gaan verschillende drijvende krachten schuil:

- groei van bedrijven;
- wens tot beter beheersbaar proces;
- toename automatische melksystemen.

De groei van de bedrijven wordt veroorzaakt door bedrijfsbeëindiging van vaak kleine bedrijven en schaalvergroting van de blijvers. Relatief vaak zal het bij de stoppers gaan om minder moderne bedrijven, die niet zijn ingericht op het dagelijks opstallen van vee, zoals ook uit figuur 2.9 bleek. Bij de blijvers zal de groei in quotum en aantal koeien vaak niet hand in hand gaan met de groei in de huiskavel. Op een te kleine huiskavel is het lastig om onbeperkte beweiding goed rond te zetten. Ook de omvang van het koppel kan op een gegeven moment voor belemmeringen zorgen (zoals vertrappingsverliezen, loopafstanden en drinkwatervoorziening), zodat besloten moet worden om het vee permanent op stal te houden. Bij grotere bedrijven kan ook de beschikbare arbeid een beperkende rol gaan spelen om beweiding goed rond te zetten. Gemechaniseerde voeding op stal is dan een gemakkelijk alternatief.

De mestwetgeving vanaf 1998 (MINAS) stimuleerde een productieproces met een beter beheersbare mineralenstroom. Hogere producties per koe vroegen om een constantere voeding. Beperkte weidegang en zomerstalvoeding geven daartoe meer mogelijkheden dan onbeperkte weidegang. Het nieuwe mestbeleid met gebruiksnormen maakt qua normstelling onderscheid in beweidingssysteem. De verwachting is dat het nieuwe mestbeleid niet rechtstreeks leidt tot massaal opstallen, maar het is ook geen rem om het niet te doen.

Er is sprake van een zekere groei in automatische melksystemen. De melkrobot wordt het best benut als de koeien de hele dag door beschikbaar zijn. Dat betekent dat ze in of rond de stal moeten blijven. Daarbij komt dan ook de nuance rondom weidegang om de hoek: wat is weidegang eigenlijk? Moet de koe een minimaal aantal uren per dag buiten zijn (de Dierenbescherming noemt bijvoorbeeld minimaal 100 dagen en 8 uur per dag)? Moet ze grazen, of is de mogelijkheid tot "uitloop" voldoende?

Is dit wat we willen?

De geconstateerde vermindering van weidegang is geen gewenste ontwikkeling. Voor dier, mens en maatschappij zijn koeien in de wei te prefereren boven koeien in de stal. Er worden dan ook diverse initiatieven genomen om weidegang te stimuleren. Zo betaalt *CONO Kaasmakers* op het jaarvolume een halve eurocent premie per kg melk als koeien worden geweid. De Minister van Landbouw ziet het als zijn rol om waar mogelijk knelpunten die weidegang bemoeilijken weg te nemen en de betrokken partijen te helpen afspraken te maken om weidegang te stimuleren.

Modelberekeningen en resultaten van praktijkbedrijven laten zien dat weidegang economisch aantrekkelijker is dan volledig opstallen. Desondanks is er sprake van vermindering van weidegang. Voor steeds meer bedrijven zal weidegang dus gewoon technisch gezien lastig in te passen zijn in de bedrijfsvoering. Willen we graag de melkkoeien in de wei houden, dan is aan te bevelen om te trachten die factoren zo direct mogelijk te beïnvloeden, bijvoorbeeld via een betere verkaveling of de verplaatsing van stallen naar centrale plaatsen op de huiskavel. Daarnaast zijn stimuleringsmaatregelen als die van *CONO Kaasmakers* mogelijk, of kan beweiding worden aangeboden als een groene dienst, waaraan een vergoeding is gekoppeld? Deze laatstgenoemde maatregelen zullen echter alleen werken als weidegang in de bedrijfsvoering technisch rond te zetten is.

Met het project 'Koe & Wij', waarvan Minister Veerman december 2005 de aftrap verzorgde, wordt gezocht naar praktische oplossingen voor enkele bezwaarpunten bij toepassen van weidegang, zoals een te kleine huiskavel of een hoge melkproductie. In dat praktijkproject gaan zo'n 60 boeren in vier groepen oplossingen om de beweiding te bevorderen in de praktijk testen, ook onder moeilijke omstandigheden. Belangrijkste onderdeel van het project is het verspreiden van de resultaten naar de andere melkveehouders. Op die manier kan de kennis over praktische en haalbare alternatieven snel worden verspreid.

Blik op de toekomst

De schaalvergroting in de melkveehouderij gaat door. In de Landbouwvisie van Minister Veerman (LNV, 2005) is geraamd dat er in 2015 nog maar hooguit 15.000 bedrijven met melkkoeien zullen zijn. Dat zijn dan vooral grote bedrijven, want het landelijke quotum wordt naar verwachting toch gewoon vol gemolken. De drijvende krachten zullen er dus toe leiden dat er steeds minder melkkoeien in de wei komen. Een kans voor weidegang bij die grote bedrijven zou kunnen zijn dat bedrijven nog strikter gaan werken met productiegroepen en per groep een beweidingsschema opzetten. Ook droogstaand vee zou geweid kunnen worden.

Melkkoeien zijn overigens ook niet de enige beeldbepalende dieren. Ook kalveren, pinken, vleeskoeien, paarden, schapen en geiten kunnen het landschap aankleden. Het aantal stuks jongvee loopt terug, net als de melkkoeien. Maar door schaalvergroting en specialisatie in de melkveehouderij is het uitbesteden van de opfok van jongvee een mogelijkheid om de dieren over meer bedrijven en grotere regio's te spreiden. De schapen, geiten en paarden zitten in 2005 qua aantallen duidelijk in de plus. En er worden steeds meer koeien geïnsemineerd met stieren van een vleesras, waarna de witte, bruine, blauwe of zwarte dieren het landschap een bont karakter kunnen geven. Vee in de wei is dan ook niet alleen meer een exclusief product van melkveehouders. Ook de andere grondgebonden veehouders, vaak kleinere bedrijven, of zelfs particulieren met wat grond en wat vee, kunnen zorgen voor leven in het groene weiland.

3 Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandontwikkeling *(Natasja Oerlemans, Eric Hees en Adriaan Guldemond, CLM)*

3.1 Inleiding

Agrarische natuurverenigingen (ANV's)⁷ zijn de laatste 15 jaar een belangrijke speler in het landelijk gebied geworden. Hun aantal is de laatste 10-15 jaar sterk toegenomen. Binnen het thema 'buiten' van de Natuurbalans 2006 wordt aandacht besteed aan de rol die ANV's de afgelopen jaar hebben gespeeld in de ontwikkeling van natuur en landschap en hoe hun rol in de loop der jaren is veranderd. Een van de deelprojecten van de Natuurbalans in 2006 is 'dragers van de groene ruimte'. Dit thema wordt getrokken door het LEI. Het MNP heeft CLM gevraagd om de rol van de ANV's over de afgelopen 10-15 jaar te analyseren.

In deze beschouwing gaan we in op de volgende onderwerpen:

1. Opkomst, ontwikkeling en karakteristieken agrarische natuurverenigingen;
2. Huidige stand van zaken;
3. De meerwaarde van agrarische natuurverenigingen op het gebied van beleidsontwikkeling, natuur en landschap en plattelandontwikkeling;
4. Discussiepunten en dilemma's voor de toekomst.

De analyse van de rol van de agrarische natuurverenigingen in de afgelopen 10-15 jaar richt zich vooral op de bijdrage van agrarische natuurverenigingen aan de ontwikkeling van het natuurbeleid, de acceptatie van het agrarisch natuurbeheer onder agrariërs en plattelandontwikkeling in het algemeen. We gaan niet gedetailleerd in op de bijdrage van agrarische natuurverenigingen aan de effectiviteit en de resultaten van het agrarisch natuurbeheer, hoewel we daar wel in algemene zin beschouwingen over maken.

De gegevens voor het schrijven van deze beschouwing zijn verkregen via literatuurstudie, een herberekening van de enquêtes die het CLM in 2001 en 2004 heeft uitgevoerd voor het MNP, de CLM enquête in het kader van het Communicatieproject Agrarisch Natuurbeheer uit 2005, internet onderzoek (met name websites van agrarische natuurverenigingen), telefonische raadpleging van betrokkenen bij het agrarisch natuurbeheer, analyse van gegevens van Dienst Regelingen (LNV) en een discussiebijeenkomst met vertegenwoordigers van vijf agrarische natuurverenigingen. We hebben geen terreinbeheerders of natuurorganisaties geraadpleegd. Een literatuurlijst en een lijst met geraadpleegde personen is in de bijlagen opgenomen.

⁷ Onder agrarische natuurverenigingen verstaan we regionale initiatieven georganiseerd door en met boeren en vaak ook met burgers, die als doel hebben om natuur en landschap in hun werkgebied te bevorderen.

3.2 Korte terugblik: de opkomst van agrarische natuurverenigingen

Agrarische natuurverenigingen (ANV's) hebben sinds begin jaren negentig een grote vlucht genomen. Waren er in 1990 nog slechts circa 10 verenigingen, in 2006 ligt dat aantal al op 150 (123 verenigingen geregistreerd via Natuurlijk Platteland Nederland (NPN) en 27 verenigingen via de Zuidelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (ZLTO)). Het totale werkgebied van de agrarische natuurverenigingen beslaat in 2004 naar schatting zelfs al 55% van het totale agrarische gebied in Nederland.

In 2003 waren volgens het CBS meer dan 9.000 agrariërs lid van een Agrarische Natuurvereniging (ruim 10% van de 85.000 agrarische bedrijven). Bij circa 60% van de verenigingen kunnen ook burgers lid worden. Het totale aantal burgerleden wordt geschat op circa 2.400.

Ontstaan van ANV's

De ontstaansgeschiedenis van de ANV's is divers. We zien vanaf de jaren negentig twee beleidsontwikkelingen die van invloed zijn geweest op de snelle opkomst van de agrarische natuurverenigingen:

- Het Natuurbeleidsplan uit 1990.
- Het proces van bestuurlijke vernieuwing 'Sturing op Maat' uit 1993 en het daaruit volgende bestuurlijk experiment Milieucoöperaties (1996).

Daarnaast leidde de toenemende bewustwording bij agrariërs over het belang van agrarisch natuurbeheer en de mogelijkheden tot financiering van het beheer tot het ontstaan van regionale samenwerkingsverbanden. Voor een aantal regio's werd dit mede ingegeven door provinciale en lokale natuur- en landschapsplannen, uitbreidingsplannen en RO beleid welke nauwelijks oog leken te hebben voor de rol die de landbouw kan hebben in het natuur- en landschapsbeheer. In tabel 3.1 is de beleidsontwikkeling kort samengevat.

Tabel 3.1: Mijlpalen in de ontstaansgeschiedenis van agrarische natuurverenigingen

Minister	Tijdspad	(Reacties op) beleid	Aantal ANV's*
Van der Stee	1975	Relatienota (Ministerie van CRM: W. Meijer staatssecretaris): van 480.000 ha naar 680.000 ha natuurgebied waarvan 100.000 ha landbouwgebied in permanente beheersovereenkomsten en 100.000 ha landbouwgrond omgezet naar natuur.	
	1975	Opstand in Winterswijk tegen het voorstel van landschapparken	
	1975 e.v.	Oprichting regionale groepen van agrariërs die pleiten voor alternatief voor natuurbeleid in Relatienota	
Braks	1981	Oprichting Landelijk Overleg Boerenwerkgroepen in Relatienotagebieden	
	1982	Natuurbeheer wordt overgeheveld van het Ministerie van CRM naar Ministerie van Landbouw	
	1982	Oprichting Samenwerkingsverband Waterland	
	1990	Trekkers op de trap: protesten akkerbouwers voor steun	
	1990	Natuurbeleidsplan: introductie Ecologische Hoofdstructuur (EHS)	
Braks/ Bukman	1991	Gert van Dijk (NCR) bedenkt term 'Milieucoöperatie'	
	1993	Sturing op maat: verkenning nieuwe sturingsconcepten in beleid	
	1991-94	Milieucoöperaties worden opgericht. Bv VEL/VANLA/Den Hâneker/MC De Peel/STALESCH	
Van Aartsen	1992	Invoering van de Mac Sharry regeling (EU landbouwbeleid)	8
	1994	EHS planologisch uitgewerkt in Structuurschema Groene Ruimte	9
	1995	Beëindiging van het Landbouwschap & oprichting LTO Nederland	
Van Aartsen	1995	Van Aartsen richt natuurbeleid op meer outputsturing	15
	1996	Start bestuurlijk experiment milieucoöperaties	21
	1997	Naast grondaankoop door Rijk wordt natuurbeheer door particulieren gestimuleerd	44
Apotheker/ Brinkhorst	1999	Oprichting In Natura als koepel voor ANV's in West Nederland	69
	2000	Nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur	78
	2000	Programma Beheer treedt in werking (SAN & SN)	
	2002	Oprichting BoerenNatuur (regio Noord NL)	
	2003	Regels voor ANV's in Programma Beheer worden onder druk van Brussel gewijzigd, zij kunnen geen intermediaire contractpartner meer zijn.	100
Veerman	2003	Oprichting Natuurlijk Platteland Nederland (NPN)	104
	2004	Agenda Vitaal Platteland en Nota Ruimte: decentraal wat kan, centraal wat moet.	
	2004	NPN is zelfstandige organisatie (los van LTO) en heeft vier regionale koepels: NP West, NP Limburg, NP Oost en BoerenNatuur (in het noorden van Nederland)	
	2004	Verdere beleidsverschuiving van aankoop naar beheer: van de nieuw te realiseren natuur mag 40% worden ingevuld via particulier en agrarisch natuurbeheer. Geldt alleen voor nieuw te realiseren natuur.	
	2005	LTO Nederland splitst in LTO Noord, ZLTO en LLTB	106
?	2007	Invoering Investeringsbudget Landelijke Gebieden (ILG). Uitvoering natuurbeheer komt op Provinciaal niveau.	

* Waarvan oprichtingsjaar bekend

Natuurbeleid

In 1975 werd de Relatienota van het toenmalige Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) van kracht. Het voornemen was de bestaande 480.000 hectare natuur uit te breiden met 200.000 hectare. Hiervan werd 100.000 hectare landbouwgebied met verhoogde natuurwaarden aangewezen dat door agrariërs zou worden beheerd. Door middel van beheersovereenkomsten tussen overheid en agrariërs werden afspraken gemaakt over hoe de natuurwaarden op boerenland verhoogd konden worden. In 1982 werd Natuurbeheer overgeheveld van het Ministerie van CRM naar het Ministerie van Landbouw.

In deze tijd ontstonden in de 'relatienota gebieden' de eerste regionale agrarische natuurverenigingen die vaak werkgroepen of samenwerkingsverbanden werden genoemd zoals in Waterland. Zij pleitten voor op hun streek toegesneden alternatieven voor het landbouw-natuurbeleid. In 1981 richtten zij het 'Landelijk Overleg Boerenwerkgroepen in Relatienota Gebieden' op (LO, eerst ondersteund door de Wageningse Boerengroep en vanaf 1986 door het CLM) met als doel ervaringen uit de praktijk uit te wisselen.

In 1990 kreeg natuuruitbreiding een vervolg in het Natuurbeleidsplan. De bestaande taakstelling van 680.000 hectare natuur werd uitgebreid met 50.000 hectare landbouwgrond die in natuur moest worden omgezet. In het Natuurbeleidsplan werd voor het eerst de term Ecologische Hoofd Structuur (EHS) genoemd. De EHS werd overigens pas in 1994 planologisch vastgelegd in het Structuurschema Groene Ruimte.

De EHS besloeg meer landbouwgrond dan de Relatienotagebieden uit 1975. Meer boeren kregen te maken met het natuurbeleid en de mogelijkheden en beperkingen voor het bedrijf. Zo werd in 2000 het Programma Beheer van kracht om particuliere grondgebruikers te stimuleren bij te dragen aan de uitvoering van de EHS. Individuele agrariërs kunnen sindsdien verschillende pakketten aan beheersovereenkomsten afsluiten. ANV's hadden van meet af aan een formele plek in de regeling en konden namens hun leden aanvragen indienen. Zij traden op als intermediair betaalorgaan en intermediaire contractpartner. Ook konden ANV's gebiedspakketten aanvragen zoals collectieve weidevogelpakketten voor een oppervlakte van meer dan 100 hectare. De intermediaire functie heeft de rol van ANV's in de uitvoering van het agrarisch natuurbeleid gaandeweg versterkt⁸.

In de daarop volgende Nota's: Nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur (2000), Agenda Vitaal Platteland (2004) en Nota Ruimte (2004) werd het EHS beleid verder vormgegeven en werden taakstellingen toegevoegd. Een belangrijke onderdeel in het EHS beleid is prioritering van rijksdoelen; natuur buiten de EHS valt niet meer onder het Rijk, tenzij het al onder bestaande regelgeving valt. Daarnaast is er een ombuiging van grondaankoop voor natuuraanleg door het Rijk naar natuurontwikkeling en -beheer door particulieren.

Natuurbeheer door agrariërs heeft gaandeweg een (belangrijke) plek in het beleid gekregen. Veel van de al langer bestaande agrarische natuurverenigingen en met name (voorlopers van) Natuurlijk Platteland Nederland hebben hierin een belangrijke rol gespeeld. Zij hebben actief bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van het agrarisch natuurbeleid en het Programma Beheer. NPN heeft bijvoorbeeld zitting in de technische commissie Programma Beheer die met LNV, terreinbeheerders en experts de inhoudelijke aspecten van pakketten verbetert. Daarnaast hebben zij de acceptatie van agrarisch natuurbeheer door agrariërs bevorderd door informatieavonden, keukentafelgesprekken en andere activiteiten om deelname te stimuleren.

⁸ In 2003 is de rol van ANV's enigszins veranderd in het kader van een grote 'Brussel-proof actie'. Sindsdien vindt uitbetaling van de collectieve aanvragen en gebiedspakketten niet meer plaats via de agrarische natuurvereniging, maar gaat de subsidie rechtstreeks naar de individuele deelnemer.

De erkenning van agrarisch natuurbeheer in het beleid is een impuls geweest voor veel agrariërs om zelf een vereniging op te richten, met name in de periode 1997-2001. Ook Landschapsbeheer Nederland heeft hierin ook een belangrijke trekkersrol vervuld, bijvoorbeeld door het geven van cursussen agrarisch natuurbeheer.

Met de coördinerende en uitvoerende rol die ANV's spelen in het aangaan van collectieve contracten voor weidevogelbeheer op gebiedsniveau, lijken zij een volwaardige partner te zijn geworden in de uitvoering van het Nederlands natuurbeleid. Het streven naar samenhang en samenwerking en een gebiedsgerichte aanpak wordt door het beleid erkend. In november 2005 gaf Minister Veerman aan dat hij een belangrijke rol ziet weggelegd voor agrarische natuurverenigingen in het vergroten van de effectiviteit van de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer (SAN) pakketten voor weidevogels (Brief aan Tweede Kamer, 16/11/2005).

Proces van bestuurlijke vernieuwing

Naast het natuurbeleid heeft ook het proces van bestuurlijke vernieuwing dat vanaf begin jaren negentig is ingezet een belangrijke impuls gegeven aan de ontwikkeling van agrarische natuurverenigingen/ milieucoöperaties.

Bij de voorbereiding van het Tweede Nationaal MilieubeleidsPlan (NMP2) in 1993 werd de vraag gesteld of met het oude sturingsconcept van gedetailleerde regelgeving de milieudoelstellingen in de land- en tuinbouw gehaald konden worden. In het project 'Sturing op Maat' werd gepleit voor een nieuwe sturingsbenadering door het stimuleren van eigen verantwoordelijkheid, sturen op doelen in plaats van middelen en samenwerking tussen partijen.

Er werd een aantal demonstratieprojecten voorgesteld die uiteindelijk onder de naam 'bestuurlijk experiment milieucoöperaties' in 1996 van start zijn gegaan onder het bewind van landbouwminister van Aartsen. In de voorbereidingsperiode is een aantal initiatieven ontstaan of omgevormd onder de noemer milieucoöperaties. Voorbeelden zijn de milieucoöperaties VEL en VANLA en de Peel, opgericht in 1992 en 1993. Hun doelstellingen zijn vergelijkbaar met die van agrarische natuurverenigingen, maar daarnaast richtten zij zich ook op het milieubeleid.

Het bestuurlijk experiment slaagde er echter niet in concrete successen te boeken. Met name juristen en ook de nieuwe minister Brinkhorst (1999) bleken terughoudend over het perspectief van zelfregulering. In de loop van 1999 werd duidelijk dat de meeste van de acht initiatieven niet langer in aanmerking kwamen, dan wel wilden komen, voor een doorstart van het experiment. Het enthousiasme van 1995-1997 had plaats gemaakt voor teleurstelling en scepsis. Wel zijn een paar milieucoöperaties zich meer gaan richten op de perspectieven van het agrarisch natuurbeheer.

Inmiddels had zich in agrarisch Nederland wel een spectaculaire groei voorgedaan van agrarische natuurverenigingen. Het succes van deze op natuurbeheer gerichte initiatieven vloeit voort uit een paar specifieke omstandigheden. Ten eerste namen de middelen voor agrarisch natuurbeheer vanaf 1994 snel toe; voor de agrarische natuurverenigingen betekende dat er 'plussen' konden worden verdeeld. Er was geld om beheersmaatregelen uit te voeren en het waren vrijwillige maatregelen, waardoor boeren hier zelf het initiatief konden nemen. Bovendien was een deel van het (agrarisch) natuurbeleid intussen sterk gedecentraliseerd. Voor de financiering van hun activiteiten konden ANV's ook terecht bij de provinciale overheid. Inhoudelijk heeft het natuurbeleid veel meer het karakter van *maatwerk* dan het milieubeleid, waardoor de verenigingen kunnen fungeren als *intermediair*, d.w.z. als aanvrager van beheerssubsidies namens de aangesloten leden en voor het afsluiten van collectieve gebiedscontracten.

Lokale processen

Ook regionaal en lokaal leek de tijd rijp voor het ontstaan van agrarische natuurverenigingen. In de Alblasserwaard en Vijfheerenlanden leidde de voorgenomen herziening van het streekplan van de Provincie Zuid-Holland in 1994 tot weerstand onder de agrariërs. Zij stelden een alternatieve aanpak voor wat uiteindelijk leidde tot een convenant met allerlei partijen uit de streek. Deze collectieve actie was de basis voor de oprichting van de ANV Den Hâneker.

De Mergellandcorporatie is mede opgericht op initiatief van de Provincie Limburg en de behoefte om op gebiedsniveau milieubeleid verder uit te werken. Zij stelden de LLTB en de Milieufederatie Limburg financiering ter beschikking als zij een organisatie zouden oprichten rond het thema landbouw en milieu. De Mergellandcorporatie was later ook een van de deelnemers aan het bestuurlijk experiment Milieucoöperaties.

De agrarische natuurvereniging 't Onderholt in de Achterhoek is mede op initiatief van de GLTO opgericht. Zij startte vanwege een dreigende privatisering van het beheer van een heidegebied. Door een eigen vereniging op te richten wilden de leden tegenwicht bieden aan de toenemende invloed van terreinbeheerders en zelf natuurbeheertaken oppakken.

Soorten ANV's

ANV's hebben, in tegenstelling tot wat de algemene noemer doet vermoeden, niet allemaal een verenigingsstructuur. Sommige zijn een overlegplatform zoals bijvoorbeeld de Duinboeren en ook een stichtingsstructuur komt regelmatig voor zoals de Mergellandcorporatie. Milieucoöperatie De Peel heeft een getraptd lidmaatschap: regionale LTO-afdelingen zijn lid en LTO-leden zijn automatisch lid via de lokale afdeling.

Wat vooral opvalt aan een korte rondgang langs de vele ANV's in Nederland is de grote diversiteit. De streekkaart, het landschap, de streekgeschiedenis en verhoudingen in het gebied zijn van invloed geweest op de verschillen in het ontstaan van ANV's. Ook de maatschappelijke omgeving bepaalt in sterke mate de ontwikkeling van ANV's. Waar bijvoorbeeld in de ene streek samenwerking met terreinbeheerders als vanzelfsprekend van start ging, zijn in andere gebieden de relaties nog steeds moeizaam.

Ook het wel en niet toelaten van burgers als lid en de rol die zij hebben (van donateur tot medebestuurder, zelfs voorzitter) varieert sterk tussen de ANV's. Kenmerkend is dat de wat oudere verenigingen (VEL/VANLA/Waterland/MC de Peel) zich vooral willen (blijven) inzetten voor het boerenbelang in het buitengebied en daarom alleen boerenleden en/of grondeigenaren als leden hebben. Dit vloeit meestal voort uit de scherpe tegenstellingen en negatieve ervaringen met burgerinbreng in het verleden. Wel heeft de ANV Waterland vertegenwoordigers van de weidevogelvrijwilligers in het bestuur.

Ook qua activiteiten en aanpak is de diversiteit onder ANV's groot. Er zijn ANV's die onder het karakteristiek 'netwerkorganisatie' vallen en zich vooral richten op samenwerking met andere belanghebbenden in het gebied, beleidsbeïnvloeding en het bijdragen aan planvorming. Daarnaast zijn er ANV's die niet onder doen voor een projectenbureau en via de uitvoering van projecten en in sommige gevallen het verrichten van arbeid een omzet van een kleine miljoen euro per jaar draaien. Met de via de collectieve contracten verkregen gelden heeft Vechtvallei bijvoorbeeld een begroting van 3,5 ton.

Het definiëren en categoriseren van ANV's is dus lastig. Het is misschien ook niet nodig want juist in die diversiteit schuilt de kracht van ANV's. Zij hebben zich, soms met, maar ook vaak buiten de standsorganisaties om, in willen zetten voor een nieuwe richting waar naast agrarische productie ook oog is voor andere zaken zoals agrarisch natuurbeheer. In de

beginjaren, ten tijde van het Landelijk Overleg, was dat vooral vanuit een defensieve houding, maar gaandeweg vond er een kentering plaats naar een pro-actieve en offensieve aanpak onder de veelgehoorde noemer 'we gaan de toekomst van het gebied in eigen hand nemen'.

Redenen voor oprichting ANV

De meeste ANV's zijn opgericht door een combinatie/wisselwerking van:

- Tegenwicht willen bieden aan bedreiging van buitenaf (*horzelorganisatie*). Bijvoorbeeld beleid dat kan leiden tot beperking van de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw vanwege:
 - Milieu: mestwetgeving, ammoniak
 - Natuur/EHS/landschap
 - RO beleid: strikte scheiding landbouw – natuurBijvoorbeeld: MC de Peel, VEL, VANLA
- Wens tot meer zelfregulering, zelfsturing, eigen invulling en gebiedsspecifieke ruimte op gebied van natuurbeheer en milieu (*beleidscoöperatie*) Bijvoorbeeld: STALESCH, Waterland, VEL, Den Hâneker
- Betere samenwerken & overlegpartner zijn met andere partijen in gebied (burgers, natuurbeschermers, overheden) Bijvoorbeeld: MC de Peel, Den Hâneker
- Offensief in plaats van defensief aanpakken van problemen (*boerenvereniging*) Bijvoorbeeld: voorbeeldplan van VEL, Landschapsplan van Den Hâneker, Plan Peelland van MC de Peel
- Bijdragen aan kennisontwikkeling (*onderzoekscoöperatie*). Bijvoorbeeld: proefproject Agrarisch Natuurbeheer Den Hâneker, mineralenproject VEL/VANLA, weidevogelonderzoeken Samenwerkingsverband Waterland/ VAN Waterland
- Inspelen op de mogelijkheden die het Programma Beheer en andere vergoedingen/subsidies bieden voor (agrarisch) natuurbeheer. Bijvoorbeeld: ANV Kromme Rijn, 't Onderholt
- LTO-inspanningen om in bepaalde gebieden verenigingen op te richten. Daarbij vaak een sterke connectie, hoofdelijke overlap met plaatselijke LTO-afdelingen. Bijvoorbeeld Mergellandcorporatie en MC de Peel.

Kader 3.1: Motieven voor oprichten ANV

3.3 Trends en stand van zaken

In 10-15 jaar tijd is de groep van pionierende verenigingen uitgegroeid tot een groot aantal regionale initiatieven die via verschillende platforms landelijk met elkaar zijn verbonden. In 2001 en 2004 heeft het CLM onderzoek gedaan onder alle agrarische natuurverenigingen. Een overzicht van relevante gegevens en trends zijn hieronder weergegeven.

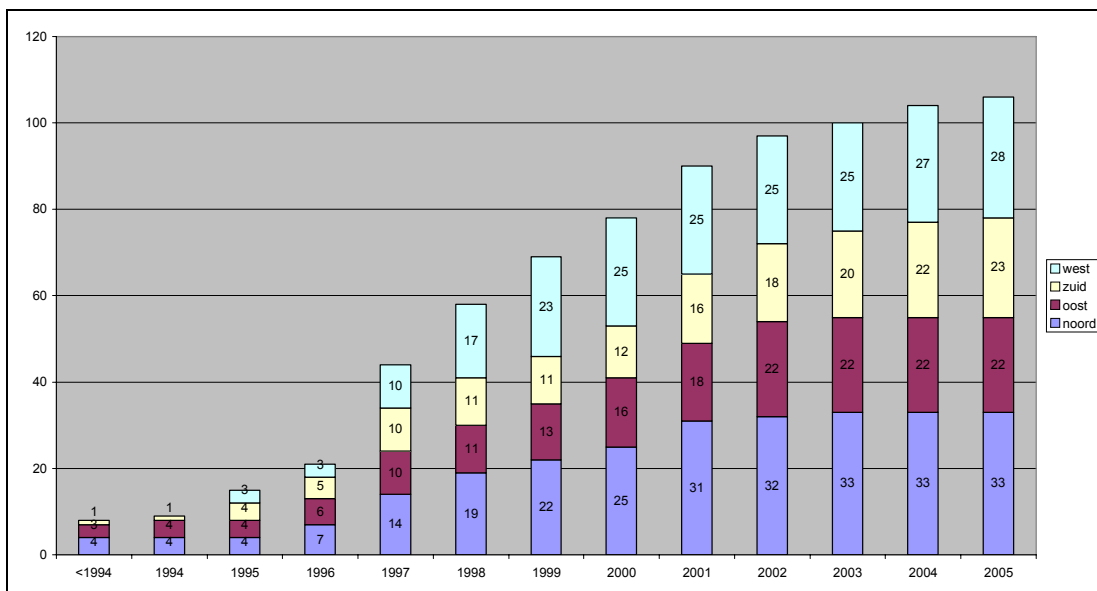
Doelstellingen ANV's

1. Behoud en versterking natuur- en landschapswaarden in het gebied
2. Duurzame en economisch gezonde land- en tuinbouw
3. Weidevogelbescherming (incl. ganzenopvang)
4. Zelf verantwoordelijkheid nemen voor streekontwikkeling, natuur en landschapsbeheer
5. Verbeteren relatie boer/burger
6. Stimuleren agro-toerisme
7. Toegang tot financiering voor activiteiten

Kader 3.2: Doelstellingen ANV's

Sterke stijging van het aantal agrarische natuurverenigingen

Zoals al eerder aangegeven zijn in 2006 bij NPN en de ZLTO in totaal 150 agrarische natuurverenigingen geregistreerd. In figuur 3.1 is van de verenigingen die hebben meegewerkt aan de CLM enquête 2004 het oprichtingsjaar verwerkt. Het totaal aantal verenigingen is vooral in de periode 1997 tot 2001 sterk toegenomen en daarna zien we een verzadiging. De meeste verenigingen bevinden zich in het Westen en Noorden van Nederland. In het Zuiden zien we een sterke toename van het aantal verenigingen tussen 2001 en 2004.

Figuur 3.1: Ontstaan agrarische natuurverenigingen (waarvan oprichtingsjaar bekend is)

Hoewel er inmiddels ANV's in alle provincies zijn te vinden, bevindt de meerderheid zich in Noord en West Nederland. Ook zijn er relatief meer verenigingen op veengronden dan in kleigebieden. Dit is te verklaren, omdat in veengebieden al van oudsher meer aan natuurbeheer wordt gedaan (weidevogels, slootkanten). Bovendien is op veengrond agrarisch natuurbeheer relatief makkelijker inpasbaar in de bedrijfsvoering en zijn de mogelijkheden voor het behalen van resultaten groter dan op klei.

Sterke stijging van het aantal leden

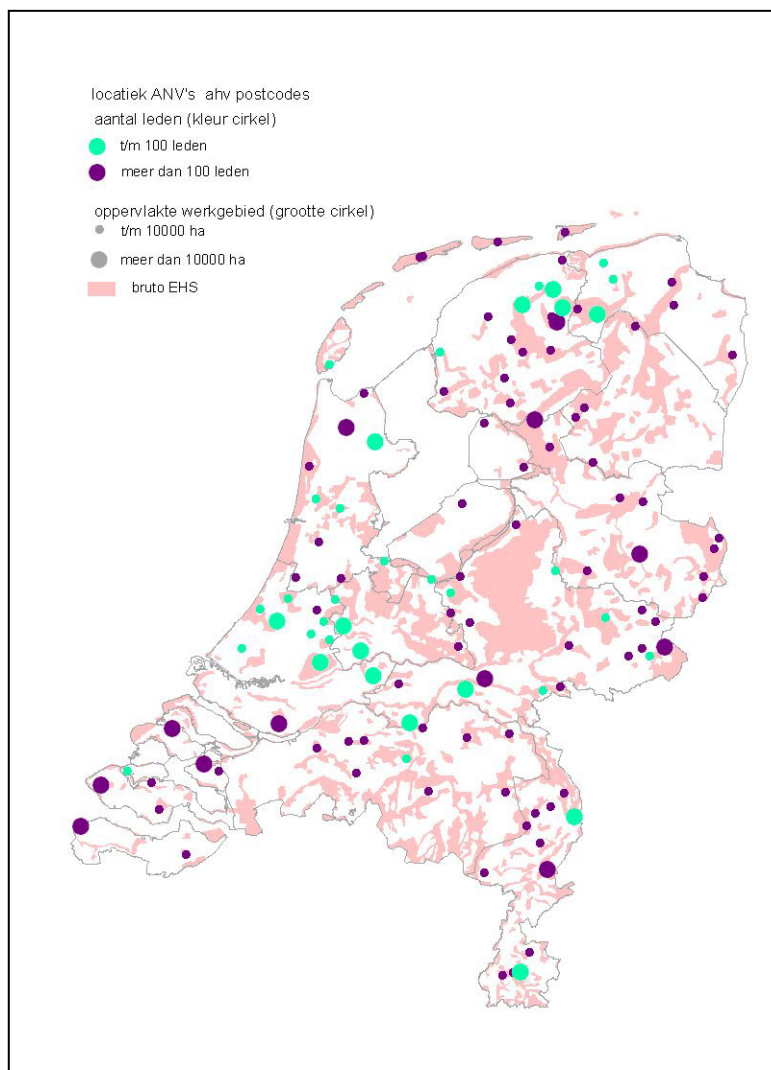
In 2003 was volgens CBS cijfers circa 10% van alle agrariërs lid van een agrarische natuurvereniging. Dit is een verdubbeling ten opzichte van 2001; toen was het percentage slechts 5%. Verklaringen kunnen zijn:

- een toename van het aantal verenigingen met 24% tussen 2001-2004
- gemiddeld 26% toename van het aantal leden

Dit laatste kan betekenen dat vooral 'blijvers' lid worden van een ANV en niet de 'stoppers'.

Het ledenaantal per vereniging varieert van minder dan 50 tot meer dan 700 en het aantal leden groeit gestaag. Had in 2001 had 33% van de verenigingen meer dan 100 leden, in 2004 was dit al bijna 50%. Deze leden kunnen zowel agrariërs als burgers zijn. Figuur 3.2 geeft een overzicht van het aantal leden en de oppervlakte van het werkgebied van de verenigingen.

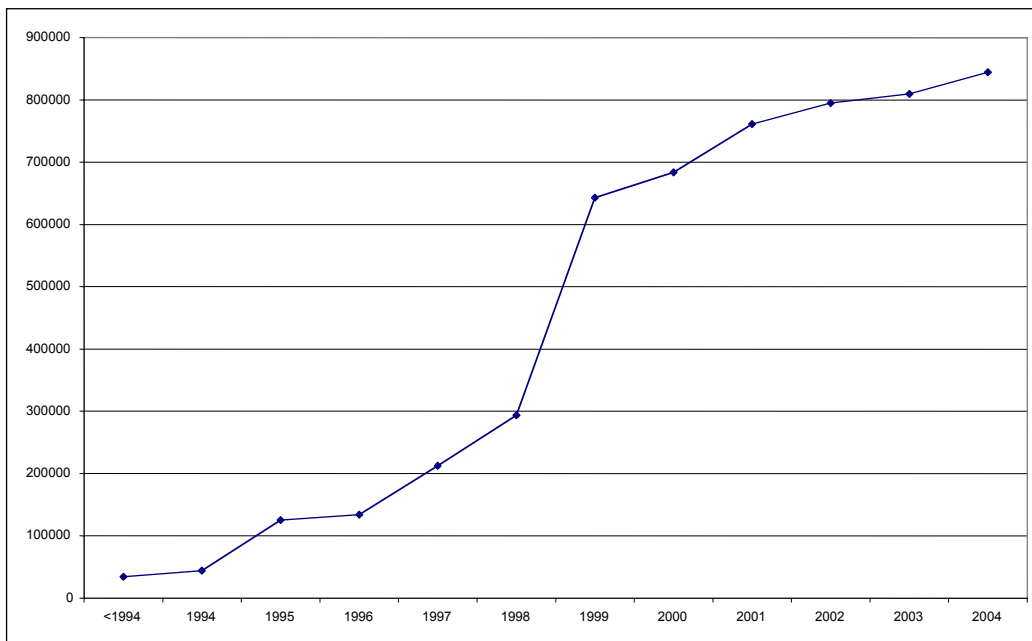
Bij 60% van de verenigingen hebben burgers de mogelijkheid om lid te worden. In 2001 waren naar schatting 1700 burgers lid van een ANV. In 2004 waren dat er 2400; een stijging van ruim 40%. Het aandeel burgers in een vereniging wisselt; van vijf ANV's is bekend dat ze meer dan 50% burgerleden hebben. Dit zijn Wierde en Dijk in Groningen, Bommelerwaard Capreton, Santvoorde en Den Hâneker in het Westen en Veluwe IJsselzoom. Gemiddeld ligt het percentage burgerleden rond de 30% bij verenigingen die burgerleden hebben.

Figuur 3.2: Landelijke verdeling en aantal leden ANV's in 2004

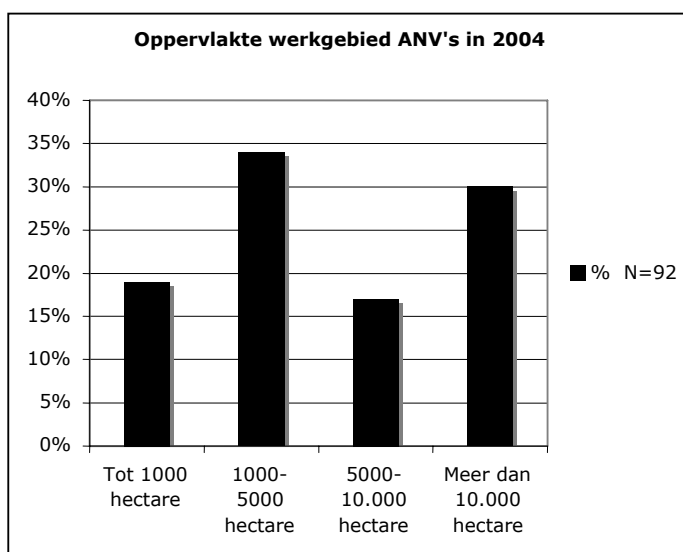
Werkgebied: oppervlakte gelijk, participatie gestegen

De oppervlakte van het werkgebied van ANV's varieert van 20 ha tot 40.000 ha. Het totale werkgebied van de agrarische natuurverenigingen besloeg in 2004 naar schatting 55% van het totale agrarische gebied in Nederland. Figuur 3.3 geeft een overzicht van de stijging van het aantal hectares waarin een agrarische natuurvereniging actief is.

Figuur 3.3 Ontwikkeling oppervlakte werkgebieden ANV's (N=106)

Ongeveer de helft van de verenigingen (53%) heeft een werkgebied tot 5000 hectare. 17% heeft een werkgebied tussen de 5000 en 10.000 hectare en circa 30% heeft een werkgebied groter dan 10.000 hectare (Figuur 3.4).

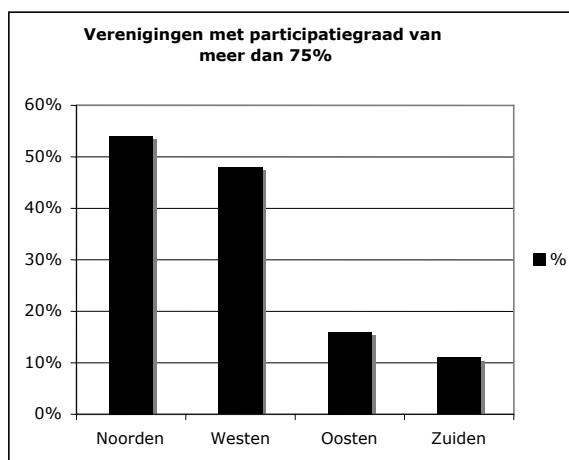
Figuur 3.4: Oppervlakte werkgebied ANV's in 2004

Als we de cijfers vergelijken met 2001 zien we vooral een toename van het aantal verenigingen met werkgebieden groter dan 10.000 hectare en verenigingen kleiner dan 1000 hectare. Als we de gegevens vergelijken met verenigingen die zowel in 2001 en 2004 de

enquête hebben ingevuld, kunnen we concluderen dat uitbreiding van het werkgebied nauwelijks voorkomt⁹.

In de gebieden waar agrarische natuurverenigingen actief zijn, is in 2004 naar schatting gemiddeld 54% van de agrariërs lid van de vereniging. Dit is ongeveer hetzelfde percentage als in 2001. Voor verenigingen die in 2001 de enquête hebben ingevuld is het percentage 57%. Hun participatiegraad is dus met 3% toegenomen. Bij 36% van de verenigingen is meer dan driekwart van de agrariërs uit het werkgebied lid van de vereniging.

Opvallend is dat in het Noorden en Westen de participatie van agrariërs relatief hoger ligt dan in het Oosten en Zuiden. De participatiegraad is het percentage agrariërs van het totale aantal agrariërs in het werkgebied dat lid is van de agrarische natuurvereniging. Bij het berekenen van deze percentages hebben we de verenigingen waarvan LTO-leden automatisch lid zijn niet meegerekend.

Figuur 3.5: Verenigingen en participatiegraad

Er is geen eenduidige verklaring voor de grote verschillen in participatiegraad. Waarschijnlijk speelt mee dat in het noorden en westen al wat langer verenigingen bestaan zodat deze zich al eerder hebben weten te consolideren. Ook kan meespelen dat in het oosten de weerstand tegen de relatienotagebieden toentertijd erg groot was, waarmee de acceptatie van agrarische natuurverenigingen en het lid worden eerst deze weerstand moet overwinnen. Verder zijn in het oosten en zuiden meer intensieve bedrijven waar natuurbeheer lastiger inpasbaar is.

Een scala aan activiteiten

ANV's hebben meestal een scala aan activiteiten: kennis en ervaringen uitwisselen over agrarisch natuurbeheer, weidevogelbescherming coördineren, ondersteunen van leden bij het aanvragen van SAN beheersovereenkomsten en het initiëren van nieuwe activiteiten zoals recreatie en andere vormen van plattelandsverbreding (zie kader 3.2).

⁹ Opvallend is dat in de regio's Noord en West meer dan 50% van de verenigingen kleiner zijn dan 5000 hectare, terwijl in de regio Zuid meer dan de helft van de verenigingen groter is dan 10.000 hectare. Dit laatste wordt mede veroorzaakt doordat sommige verenigingen het totale werkgebied van de lokale LTO-afdeling hebben opgegeven.

Activiteiten van agrarische natuurverenigingen

De activiteiten van ANV's kunnen als volgt worden geclusterd:

1) Stimuleren en uitvoeren van agrarisch natuurbeheer door leden zoals:

- Landschapselementen (singels, houtwallen): geen/gering effect op agrarische productie & uitvoering agrarische activiteiten
- Soortenbeheer & perceelsbeheer (weidevogels, botanisch, etc.): effect op agrarische productie & uitvoering activiteiten (bv maaien). Collectief & individueel.
- Randenbeheer: akker-, fauna-, bloemen-, slootranden, bermen.

Door ondersteuning SAN aanvragen van leden, opstellen Bedrijfsnatuurplannen, afsluiten SAN gebiedspakketten, geven van informatie en cursussen over agrarisch natuurbeheer. Een krachtig instrument dat ANV's inzetten is het 'boeren leren boeren' zowel over de SAN regeling zelf als over concrete beheermaatregelen.

2) Stimuleren en uitvoeren van milieumaatregelen:

- Verminderen mineralenverliezen, mineralenbalans, uitspoeling, meten

3) Beleidsbeïnvloeding & samenwerking met andere partners:

- Gesprekspartner voor landelijk gebied in de regio en daarbuiten
- Beïnvloeden natuurbeleid
- Betrekken burgers en samenwerking met maatschappelijke organisaties om draagvlak voor activiteiten te vergroten

4) Bijdragen aan onderzoek & kennisopbouw:

- Uittesten van maatregelen, opdoen van ervaring en kennis om resultaten van agrarisch natuurbeheer te verbeteren.

5) Ontwikkeling, bevordering en bemiddeling verbredingsactiviteiten leden:

- Private diensten: recreatie, landbouw en zorg, waterdiensten, streekproducten
- Maatschappelijke diensten: vergroten toegankelijkheid, publieke voorzieningen??, publiekscommunicatie

6) Uitvoeren van projecten en loonwerk:

- Groen loonwerk voor gemeenten/terreinbeheerders/particulieren
- Uitvoering van projecten voor provincie en rijk

Kader 3.2 Activiteiten ANV's

Stimuleren en uitvoeren agrarisch natuurbeheer

Randenbeheer zoals bloemrijke slootkanten en akkerrandenbeheer is een onderdeel van de SAN regeling. Gemiddeld doen bij circa 80% van de ANV's leden aan *randenbeheer*. Dat percentage ligt in het westen (96%) en het noorden (78%) van Nederland beduidend hoger dan het oosten (63%) en zuiden (69%). Waarschijnlijk speelt de leeftijd van de vereniging hierin een rol: in het westen en noorden zijn meer verenigingen al langer actief en hebben daardoor meer kans gekregen randenbeheer op te pakken. Hetzelfde beeld geeft het *soortenbeheer*, gemiddeld doet bij circa 80% van de ANV's de leden aan soortenbeheer en ook hier scoren de regio's West (93%) en Noord (89%) beduidend hoger dan elders. Circa 60% van de ANV's heeft leden die doen aan aanleg en onderhoud van *landschapselementen*. Zie voor een overzicht tabel 3.1.

Tabel 3.1: Overzicht van activiteiten van ANV's

Activiteit	Noord	Oost	West	Zuid	Gemiddeld (niet gewogen)
Randenbeheer	78%	63%	96%	69%	79%
Soortenbeheer	89%	74%	93%	56%	81%
Onderhoud landschapselementen	63%	68%	70%	44%	63%
Perceelsbeheer	86%	78%	89%	50%	79%
Aanleg landschapselementen	52%	68%	72%	63%	61%
'Agrarische natuurbeheerscore' *	7,4	7,0	8,4	5,6	7,3

* Gemiddeld % van het beheer gedeeld door 10

Collectieve aanvragen van beheerpakketten en gebiedspakketten

ANV's vragen collectief de verschillende pakketten voor hun leden aan, zodat deze niet geconfronteerd worden met de administratieve rompslomp. Dit bespaart individuele deelnemers veel tijd en vergemakkelijkt de uitvoering van het Programma Beheer voor LNV. Zij hebben immers met minder individuele contractaanvragen te maken. ANV's ontvangen voor hun coördinerende en intermediaire functie een subsidie (SAN-OS, tot voor kort ROS).

Verenigingen kunnen ook sinds de invoering van het Programma Beheer in 2000 als intermediaire partner collectieve gebiedspakketten aanvragen voor gebieden die meer dan 100 hectare beslaan. Zij sloten daarvoor een contract af met LNV en werden daarvoor uitbetaald. Op hun beurt betaalden zij de deelnemers uit. In 2003 is het systeem er onder druk vanuit Brussel aangepast; betalingen vinden nu rechtstreeks plaats aan deelnemende agrariërs. Bovendien moeten maatregelen uit de pakketten precies worden nageleefd. Voorheen hoefde dat niet als het resultaat maar werd gehaald. Pas als dat niet het geval was werd gecontroleerd of maatregelen waren nageleefd. Per saldo is de speelruimte voor verenigingen om te sturen dus kleiner geworden en is beloning op basis van resultaten lastiger. Een aantal verenigingen in het westen van Nederland heeft daarom onderling een constructie bedacht; de zogenaamde U-bocht waarbij leden de subsidie die zij ontvangen eerst afdragen aan de vereniging en op basis van resultaten meer of minder krijgen terugbetaald.

Bijdragen aan onderzoek en kennisopbouw

De bijdrage die agrarische natuurverenigingen hebben geleverd aan de kennisontwikkeling rondom agrarisch natuurbeheer is evident. Het randenbeheer, weidevogelbeheer en het onderhoud van landschapselementen is vaak getest in projecten waarin agrarische natuurverenigingen, onderzoekers en overheden samenwerkten.

VAN Waterland is al vanaf de begin jaren aan het experimenteren met bloemrijke slootkanten, slootbeheer ("Levende boerensloot") en mozaïekbeheer voor weidevogels en heeft samen met Landschapsbeheer projecten gedaan voor het bevorderen van speciale soorten. Den Hâneker heeft meegewerkt aan een experiment met het plas-dras systeem voor weidevogels en talloze andere projecten op het gebied van agrarisch natuurbeheer. Kennisontwikkeling en het testen van de effectiviteit van maatregelen op perceels-, bedrijfs- en gebiedsniveau zijn door agrarische natuurverenigingen steeds gestimuleerd. Daarnaast is ook aandacht geschonken aan de vergoedingenstructuur. De Mergellandcorporatie heeft bijvoorbeeld samen met de Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen (IKL) de reële vergoedingen voor landschapsbeheer onderzocht en berekend. Verder houden diverse verenigingen zich bezig met het inventariseren of monitoren van natuurwaarden, vaak in samenwerking met IVN, KNNV of andere natuurkenners ('t Onderholt, VEL, Waterland).

Bijdragen aan plattelandontwikkeling en verbredingsactiviteiten

Veel van de ANV's hebben zich gaandeweg ontwikkeld tot verbrede verenigingen waar naast agrarisch natuurbeheer, nieuwe plattelandsdiensten door agrariërs worden verkend. Den Hanekeer bijvoorbeeld ziet dat het alleen richten op agrarisch natuurbeheer onvoldoende is; zij wil zich richten op een integrale gebiedsaanpak waarin allerlei plattelandsdiensten worden afgestemd. Ook veel andere ANV's kiezen voor verbreding, mede doordat zij van buitenaf als belangrijk aanspreekpunt worden gezien voor de inrichting van het gebied waarin zij actief zijn.

Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen verschillende vormen van verbreding:

- publieke diensten, zoals de aanleg van wandelpaden over boerenland en het plaatsen van bankjes,
- private diensten zoals recreatiefaciliteiten op het bedrijf, de verkoop van streekproducten of het aanbieden van zorg.

Bij verbredingsactiviteiten is de rol van de agrarische natuurvereniging het verkennen van vraag en aanbod, het coördineren van activiteiten en het maken van onderlinge afspraken, het uitwisselen van ervaringen en het opdoen van kennis.

Uit de enquête van het Communicatieproject Agrarisch Natuurbeheer (CAN) van 2005 blijkt dat 41% van de ANV's in Nederland (n=117) zich bezig houdt met maatschappelijke diensten. Voorbeelden hiervan zijn wandel- en fietspaden, vaarroutes en bezoekboerderijen/demobedrijven (tabel 3.2).

Tabel 3.2: verbredingsactiviteiten gestimuleerd door ANV's

Activiteit	Percentage
Wandelpaden	26%
Fietspaden	20%
Vaarroutes	5%
Bezoekboerderij/demobedrijf	30%

Over het algemeen doen ANV's in het zuiden van het land (Zeeland, Noord-Brabant, Limburg) vaker aan maatschappelijke diensten (55%). In de regio noord, oost en west is dit respectievelijk 39%, 35% en 44%.

Gevarieerde inkomstenbronnen

Agrarische natuurverenigingen hebben diverse inkomstenbronnen waarvan de belangrijkste:

- Subsidies uit het Programma Beheer: SAN-OS/ROS.
- Projectgelden en regionale subsidies (POP, LEADER, gemeenten, private financiers, provincies etc).
- Ledengelden (contributie & donateurs).
- Afdracht voor groen loonwerk.

De verenigingen kunnen vanaf 2000 (inwerkingtreding Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer, SAN) gebruik maken van de status van intermediaire contractpartner die zij volgens de SAN kunnen hebben. Door als collectief subsidie aan te vragen, verkregen zij een vergoeding uit de Regeling Organisatiekosten Samenwerkingsverbanden (ROS). Deze vergoeding dekt vooral de uitvoeringskosten die ANV's maken bij het aanvragen van SAN pakketten voor hun leden en de rapportage van de resultaten. Doordat de collectieven vanaf de invoering van het Programma Beheer een formele status hebben gekregen is een deel van de uitvoeringstaken bij hen ondergebracht. Ondanks deze inspanningen en de behaalde resultaten is de regeling onlangs veranderd in een tijdelijke tegemoetkoming. De ROS regeling

is vanaf 2006 veranderd in SAN-OS. SAN-OS stelt alleen gedurende een eenmalige periode van zes jaar ANV's in staat aanvragen te begeleiden, te rapporteren en agrarisch natuurbeheer te promoten en te professionaliseren (zie kader 3.3).

Van ROS naar SAN-OS

Via de Regeling organisatiekosten samenwerkingsverbanden (ROS) hebben in het verleden circa 40 agrarische natuurverenigingen in totaal € 2.71 mln. subsidie ontvangen over de periode 2000-2003. Dat is gemiddeld € 67.500,- per vereniging over de totale periode. Dit geld is besteed aan de organisatie van het agrarisch natuurbeheer, met een omvang van naar schatting ongeveer 44.000 ha. Omgerekend komt dit neer op circa €15,- per hectare per jaar.

Vanaf 2004 is de ROS regeling gewijzigd in regeling Organisatiekosten Samenwerkingsverbanden (SAN-OS). De SAN-OS geeft een vergoeding voor de kosten die samenwerkingsverbanden maken voor het opzetten van een professionele organisatie van het agrarisch natuurbeheer. Iedere agrarische natuurvereniging die een collectieve SAN subsidie ontvangt, kan voor één tijdvak van 6 jaar SAN-OS subsidie aanvragen.

De SAN-OS vergoedt de volgende activiteiten:

- a) werving, aanvraagbegeleiding en administratie van SAN aanvragen
- b) kwaliteitsborging, monitoring en rapportage van SAN pakketten
- c) kennisbevordering, professionalisering en ecologische sturing
- d) draagvlak, samenwerking en promotie

Via de SAN-OS is in 2005 in totaal € 2,97 mln. subsidie betaald aan 72 samenwerkingsverbanden (gemiddeld € 40.000 per vereniging voor twee jaar) voor de organisatie van het agrarisch natuurbeheer in 2004 en 2005 met een totale omvang van ongeveer 110.000 ha. Omgerekend komt dit neer op circa € 13,50 per hectare per jaar.

Kader 3.3: Besteding ROS & SAN-OS gelden

Agrariërs hoeven niet perse lid te zijn van een vereniging om mee te doen aan de SAN regeling. Zij kunnen immers individuele contracten afsluiten met de Directie Regelingen. Ook kunnen boeren, wanneer zij gezamenlijk 100 ha aanbieden, collectieve contracten afsluiten.

Meer samenwerking met andere partners

Agrarische natuurverenigingen werken veel samen met andere organisaties. Volgens de resultaten van de ANV enquête in 2004 wordt vooral samengewerkt met de gewestelijke LTO en de Provincie. Natuurlijk Platteland Nederland, de overkoepelende organisatie van agrarische natuurverenigingen wordt ook door veel verenigingen genoemd als samenwerkingspartner. In kader 3.4 worden de verschillende vormen van samenwerking genoemd.

De samenwerking met andere terreinbeherende instanties zoals SBB en Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen is sinds 2001 toegenomen. Ongeveer tweederde van de verenigingen werkt samen met een of meerdere terreinbeherende instanties. Bij de verenigingen die zowel de enquête in 2001 als 2004 hebben ingevuld zien we een duidelijke stijging in de samenwerking. In 2001 werkte 52% van de verenigingen samen met de terreinbeheerders en in 2004 werkt 62% samen, een stijging van 10%.

Samenwerkende ANV's

De samenwerking bestaat grofweg uit de volgende categorieën:

1. Samenwerking op projectniveau met andere agrarische natuurverenigingen en regionale (terreinbeherende) organisaties: gezamenlijke uitvoer van projecten, het maken van afspraken over taakverdeling, afstemming van activiteiten. Deze samenwerking heeft vooral betrekking op weidevogelbeheer en de aanleg en het onderhoud van landschapselementen. Natuurlijk Platteland speelt hierin vaak een coördinerende rol.
2. Overleg met financiers (bijvoorbeeld provincie, gemeenten): overleg over de stand van zaken in projecten, informatie over agrarisch natuurbeheer, uitwisseling van ervaringen, kennisuitwisseling over beheer en financiering.
3. Beleidsbeïnvloeding op provinciaal of regionaal niveau: deelnemen aan opstellen en/of uitvoering van landschapsplannen, belangenbehartiging en gesprekspartner in regionale planvorming.
4. Advisering door Natuurlijk Platteland of de regionale LTO's over subsidies, vergunningen, contracten.
5. Praktische samenwerking met andere verenigingen, Natuurlijk Platteland en regionale LTO: gezamenlijk secretariaat, gezamenlijke inkoop plantgoed.

Kader 3.4: Vormen van samenwerking met andere organisaties

Noodzaak tot professionalisering

In de afgelopen jaren heeft een groot aantal van de agrarische natuurverenigingen zich ontwikkeld van vrijwilligersverenigingen tot (semi-)professioneel geleide organisaties. Het eerste enthousiasme is vertaald in statuten en structuren en afspraken worden meer en meer geformaliseerd. De ROS-gelden en andere ondersteuningsprojecten (Provinciaal, LTO etc.) hebben een groot aantal verenigingen in staat gesteld coördinatoren in dienst te nemen en verder te professionaliseren.

Hoewel professionalisering enerzijds een automatisch gevolg is, kenmerkend voor organisaties die snel groeien, meer taken krijgen en door de buitenwacht serieus worden genomen, blijkt anderzijds dat professionalisering vaak niet vanzelf gaat of zelfs averechts werkt. Veel agrarische natuurverenigingen kampen met problemen. Uit een inventarisatie van het steunpunt Agrarisch natuurbeheer van de ZLTO uit 2004 blijkt dat vooral startende verenigingen knelpunten signaleren in het verder professionaliseren (zie kader 3.5).

Knelpunten ANV's met betrekking tot verdere professionalisering

- Het vormen van een bestuur met geschikte mensen en het koppelen van taken aan mensen met de juiste competenties.
- Onvoldoende tijd bij bestuurders om zich in te zetten voor een ANV. Werkdruk.
- Veel activiteiten uitgevoerd door een beperkt aantal personen waardoor ook de beschikbare kennis weinig wordt verspreid.
- Er is nog onvoldoende sprake van samenwerking met derden; ook de rol ten opzichte van de plaatselijke ZLTO en richting waterschappen, provincie en gemeenten is onvoldoende helder. Gebrek aan visie op de doelen die men wil bereiken en de concrete resultaten die men in een bepaalde periode wil gaan boeken;
- Het is lastig om een netwerk op te bouwen en te onderhouden.
- De meeste ANV's zien geen kans om tot een planmatige, gestructureerde aanpak te komen. Door gebrek aan ervaring is het moeilijk om van idee tot uitvoering te komen.

Kader 3.5: Knelpunten professionaliseren ANV's gesignaleerd door Steunpunt ZLTO

Veel ANV's hebben een vliegende start doorgemaakt, waardoor de organisatorische en administratieve inbedding van de activiteiten die werden uitgevoerd achter zijn geraakt. Ook lopen financiën niet altijd zoals gepland, mede door late uitbetalingen van overheidsgeld.

Het aanvragen van vergoedingen en regelingen blijkt in veel gevallen een langzaam en moeizaam proces, waarbij het lange tijd onduidelijk blijft of de vereniging überhaupt in aanmerking komt voor vergoedingen. Een ander vaak genoemd knelpunt is dat de vergoedingen te laag zijn om de werkelijke kosten te dekken.

De koepelorganisaties van de ANV's, Natuurlijk Platteland Nederland, ziet professionalisering als een van de speerpunten van de komende jaren en wil zich vooral inzetten op betere en eenduidige registratie van de natuurresultaten.

Samenwerking in koepelorganisaties

Natuurlijk Platteland Nederland is een zelfstandige organisatie die los van LTO opereert, maar voor bepaalde zaken wel samenwerkt. In Natuurlijk Platteland Nederland werken de volgende vier koepels van agrarische natuurverenigingen samen:

- BoerenNatuur – Groningen, Friesland, Drenthe en Flevoland
- Natuurlijk Platteland Oost – Overijssel, Gelderland en Oost-Utrecht
- Natuurlijk Platteland West – Noord-Holland en Zuid-Holland en West-Utrecht
- Natuurlijk Platteland Limburg – Limburg

Het bestuur van NPN wordt gevormd door de vertegenwoordigers van deze vier regionale koepelorganisaties. Bij deze organisaties zijn in totaal 123 lokale agrarische natuurverenigingen aangesloten.

In Noord-Brabant en Zeeland worden de belangen van de agrarische natuurverenigingen behartigd door ZLTO. De ZLTO neemt als adviseur deel aan de bestuursvergaderingen van NPN, evenals een vertegenwoordiger van de LTO Nederland. De ANV's in Zeeland en Brabant (27) zijn ondergebracht bij de vakgroep verbreding van de ZLTO. Agrarisch natuurbeheer wordt integraal meegenomen in de belangenbehartiging door de ZLTO.

Tabel 3.3: Verdeling ANV's per regio

Koepel	Regio koepel	Regio	Aantal	%
NPN	BoerenNatuur	Noord	46	31
	NP Oost	Oost	35	23
	NP West	West	32	21
	NP Limburg	Zuid	10	7
ZLTO	ZLTO	Zuid	27	18
Totalen			150	100

3.4 De meerwaarde van agrarische natuurverenigingen

De centrale vraag van dit essay is welke meerwaarde de ANV's hebben opgeleverd en dan met name in hun bijdrage aan de ontwikkeling van het natuurbeleid, de realisatie van landschap en natuur en de rol die zij hebben gespeeld in plattelandsontwikkeling.

Bijdrage aan beleid

Agrarische natuurverenigingen en met name de koepels (LO, In Natura, NPN) hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de *vormgeving* van het Programma Beheer. In diverse werkgroepen is gewerkt aan het opstellen van de beheerpakketten en het vergroten van de effectiviteit. Doordat er een beter toepasbaar en inpasbaar stelsel van beheersvergoedingen is gekomen, is het voor boeren veel aantrekkelijker geworden deel te nemen aan het Programma Beheer. Het succes van collectieve gebiedspakketten en de potentie voor het vergroten van de effectiviteit van de beheersmaatregelen is mede het resultaat van jarenlange inspanningen van ANV's.

De meerwaarde van agrarische natuurverenigingen voor de *uitvoering* van het natuur- en landschapsbeleid is lastig in getallen uit te drukken. Het is duidelijk dat ANV's een belangrijke motor zijn geweest achter de grote deelname aan SAN en de relatief soepele introductie van Programma Beheer. De bereidheid van agrariërs om deel te nemen was groot doordat niet de overheid, maar collega agrariërs potentiële deelnemers benaderden. Vooral door ANV's is agrarisch natuurbeheer voor veel boeren een geaccepteerd en een aantrekkelijk verschijnsel geworden.

Inmiddels hebben ANV's een grote rol in de *praktische organisatie* van de uitvoering van de SAN zoals begeleiding van agrariërs in het aanvragen van pakketten, controle en administratie. Daarnaast zijn ze een belangrijk aanspreekpunt voor informatie over beheersmaatregelen en worden regelmatig (al dan niet verplichte) cursussen gegeven. Deze rol wordt door de overheid zelf niet uitgevoerd, zodat veel informatie over hoe om te gaan met beheerpakketten en ecologische advisering alleen via de ANV toegankelijk is voor agrariërs. Ook informatie over de regeling zelf is via de officiële LNV kanalen gering. ANV's hebben een belangrijke taak in het verspreiden van informatie.

Hoewel ANV's op veel fronten hun meerwaarde voor het opstellen en uitvoeren van het natuurbeleid hebben laten zien, melden ANV's vaak moeite te hebben een weinig stimulerende opstelling vanuit de overheid. Late uitbetalingen van SAN gelden, tussentijdse veranderingen in de regeling en onduidelijkheid over voorwaarden hebben het de ANV's soms moeilijk gemaakt om als intermediair op te treden. In sommige gevallen liepen zij zelf een (financieel) risico en liep de motivatie van leden een flinke deuk op. Dit is voor enkele verenigingen reden geweest om hun activiteiten (tijdelijk) te staken.

Bij de uitvoering van SAN is het voor een ANV vaak balanceren tussen ledenbelangen en natuurbelangen. Het blijkt dat leden - soms uit onvrede met de aanpak, de gewijzigde, vaak bredere focus op plattelandsontwikkeling of de kosten die de ANV in rekening brengen - het lidmaatschap opzeggen. Soms richt een groep boeren met een adviseur of rentmeester zelf een nieuwe groep op om een (collectief) SAN-pakket voor b.v. weidevogels of ganzenopvang aan te vragen.

Bijdrage aan landschap en natuur

Mede doordat agrarische natuurverenigingen veel hebben bijgedragen aan de acceptatie van agrarisch natuurbeheer is de hoeveelheid hectares onder SAN sterk gestegen. Voor de invoering van de beheerpakketten in het Programma Beheer waren er in verschillende

gebieden SAN proefprojecten en tijdelijke experimenten met agrarisch Natuurbeheer. Met de overgang van Regeling Beheersovereenkomsten en Natuurontwikkeling (RBON) naar SAN is het aantal overeenkomsten sterk teruggelopen. Dat is pas hersteld na actief werk van de ANV's. ANV's zorgen ook voor een 'ruimtelijke opschaling' van het beheer, hetgeen voor een aantal soorten zoals weidevogels en zoogdieren, ecologische meerwaarde heeft.

Door de mogelijkheid van het afsluiten van collectieve contracten en de daaruit volgende gebiedsgerichte aanpak, kunnen ANV's beter sturen op resultaten, bijvoorbeeld door een meer selectieve locatiekeuze voor het afsluiten van bepaalde pakketten. Dit idee van *ecologische sturing* is in opkomst en heeft als doel de effectiviteit van de beheermaatregelen te vergroten. Ecologische sturing houdt in dat ANV's op basis van ecologische gegevens en principes aangeven op welke percelen beheer het meeste resultaat zou kunnen opleveren en voor die percelen contracten afsluiten met de betrokken agrariërs. Momenteel biedt het Programma Beheer geen mogelijkheden voor ecologische toetsing vooraf. Individuele agrariërs kunnen, wanneer een ANV een pakket op een bepaald perceel zou weigeren, altijd individueel met LNV een contract afsluiten buiten de ANV om zelf of in ander groepsverband een collectief pakketten aanvragen. Verder vergt ecologische sturing een stevige organisatie met voldoende gezag in de streek en (toegang tot) ecologische kennis. Dit zal waarschijnlijk lastig zijn voor de wat de wat jongere ANV's of zogenaamde 'Wilde collectieven'.

Het SAN is een goede *spin off* gebleken voor andere activiteiten. Veel verenigingen zijn ook actief in het stimuleren van natuur die niet via SAN, SN of anderszins wordt vergoed. Het betreft met name het stimuleren van plaatsing van uilenlasten, nestkastjes of andere kleine natuurvoorzieningen via vogelwerkgroepen of andere vrijwilligersorganisaties. Projectmatig wordt er ook gewerkt aan verbetering van erfbeplantingen of het opstellen, uitvoeren en soms ook monitoren van bedrijfsnatuurplannen.

Enkele agrarische natuurverenigingen gaan zelfs een stap verder in het natuur- en landschapsbeheer. In een paar gebieden, zoals bijvoorbeeld in de Graafschap, Achterhoek en Twente, zijn onder de paraplu van ANV's groene loonwerkploegen actief die landschapsbeheertaken uitvoeren voor particulieren, gemeenten en andere grondgebruikers. De ANV coördineert en verzorgt de administratieve afhandeling in ruil voor de afdracht van een percentage van de inkomsten.

Een belangrijke vraag is wat agrarische natuurverenigingen uiteindelijk hebben opgeleverd aan natuur en landschap. Wat is hun bijdrage geweest aan het realiseren van de doelen zoals vastgelegd in het natuurbeleid? Een lastige vraag. Het blijkt namelijk dat de resultaten van agrarisch natuurbeheer, en impliciet de rol van ANV's daarin, moeilijk in cijfers zijn uit te drukken. Dit heeft verscheidende redenen: van moeilijke meetbaarheid van de resultaten en geen eenduidige meetmethoden tot het nog niet beschikbaar zijn van betrouwbare gegevens.

Over de effectiviteit van mozaïekbeheer is in 2006 een artikel verschenen (Oosterveld, 2006). In het artikel staan naast hoopvolle resultaten, namelijk een positieve ontwikkeling voor een aantal weidevogels, nog veel vragen vermeld. De lastige meetbaarheid is ook een reden waarom in wetenschap en beleid verschillende (vaak tegenstrijdige) geluiden te horen zijn over de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer (Berendse, 2006).

Momenteel is er een verschuiving van het stimuleren van natuur op een agrarisch bedrijf naar het stimuleren van *natuur op gebiedsniveau*. Het organiseren en ontwikkelen van samenhang in natuurbeheer en regionaal maatwerk kan een belangrijke taak zijn voor ANV's. Dit staat nu nog in de kinderschoenen. De uitdaging voor ANV's is enerzijds het selecteren van de meest effectieve maatregelen en anderzijds het creëren van de juiste balans tussen de belangen van

de leden (inpasbaarheid maatregelen in bedrijfsvoering) en de natuurbelangen (wat en waar is maatregel meest effectief).

ANV's hebben de potentie en vaak ook al ervaring om boeren individueel en gezamenlijk tot meer aan te zetten dan in de situatie zónder ANV's. Er is duidelijk sprake van synergie. Het verder ontwikkelen van ecologische sturing door selectief toekennen van pakketten/contracten op plekken waar deze het meest effectief zijn, kan een volgende stap zijn om maatschappelijk beter te verantwoorden op welke wijze de maatschappelijke investeringen in het natuurbeheer (lees: belastinggeld) worden ingezet. De inspanningen op het gebied van mozaïekbeheer zijn hiervan een goed voorbeeld .

Een andere belangrijke pijler voor de toekomstagenda van ANV's is het toewerken naar *omgevingsbeheer*. Niet de instrumenten op de verschillende beleidsterreinen staan daarin centraal, maar een gebiedsgerichte visie waarin doelen op het gebied van natuur en landschap beter op elkaar worden afgestemd en uitgewerkt. Een concreet voorbeeld is het voorkomen of verwijderen van bosaanplant in open weidegebied, zodat predatoren van weidevogels minder kansen krijgen.

Het Ministerie van LNV wil zich in de toekomst meer richten op *landschap*. ANV's zijn hierop nog niet aangehaakt en ook de SAN is daar beperkt op toegesneden. Landschap noopt tot meer integraal nadenken op gebiedsniveau en dat biedt kansen voor ANV's die zich meer richten op het gebied als geheel en minder op de uitvoering van het soortenbeleid.

Bijdrage aan plattelandontwikkeling

De meerwaarde van ANV's is groter dan alleen facilitering van de uitvoering van de SAN. Zij werpen zich vaak op als organisatie voor het hele landelijk gebied en veel verenigingen hebben hun activiteiten in de laatste paar jaar uitgebreid van natuur, landschap en milieu naar het verkennen en uitbouwen van verbredingsactiviteiten en platteland vernieuwing. Ook het aangaan van samenwerkingsverbanden met diverse andere organisaties die actief zijn in de streek (natuur- en vogelwachten, weidevogelbeschermers, wandel- en fietsgroepen, cultuurhistorische clubs, etc.) wordt steeds belangrijker gezien voor het creëren van samenhang, afstemming en een integrale aanpak voor het gebied.

Verenigingen met burgerleden zien een belangrijke meerwaarde: zij ondervinden meer draagvlak in de samenleving voor hun plannen en activiteiten. De ANV is in een aantal gevallen een bundeling van streekinitiatieven, waardoor de kans op daadwerkelijke vernieuwing groter is en waarbij regionaal draagvlak vaak minder moeizaam tot stand komt dan voorheen. Ook kunnen zij vaak beter verdedigen wat zij hebben gerealiseerd voor de investeringen die de samenleving doet in de vorm van subsidies en vergoedingen.

Conclusie

De meerwaarde van agrarische natuurverenigingen is op velerlei vlak zichtbaar:

- Zij hebben actief bijgedragen aan het op de kaart zetten van het agrarisch natuurbeheer en het enthousiasmeren van collega-agrariërs;
- Ook hebben zij een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van kennis over mogelijke beheermaatregelen, resultaatbeloning en collectief beheer;
- Zij zijn een samenwerkingspartner voor overheden geworden en leveren een bijdrage aan de uitvoering van het natuur- en plattelandbeleid;
- Zij agenderen nieuwe plattelandsthema's zoals recreatie, zorglandbouw en andere agrarische diensten.

Inmiddels doen meer dan 10.000 agrariërs aan agrarisch natuurbeheer en het aantal is groeiende.

Daarnaast is door agrarische natuurverenigingen, natuur- en landschapsbeheer een meer geaccepteerde activiteit geworden en creëren zij meer samenhang in natuurbeheer. Ook werken zij op veel gebieden samen met andere partners zoals terreinbeheerders en andere maatschappelijke organisaties.

3.5 Discussiepunten en dilemma's

Afsluitend willen we stil staan bij een aantal vragen en dilemma's. Deze kunnen een start zijn voor een discussie over (de toekomst van de SAN en) de rol die agrarische natuurverenigingen kunnen spelen in de ontwikkeling en uitvoering van het natuurbeleid in de komende jaren.

Is ecologische sturing wel een goed instrument voor vergroten effectiviteit?

Agrarische natuurverenigingen hebben, met hun gebiedsgerichte aanpak een belangrijke sleutel in handen voor het vergroten van de effectiviteit van het agrarisch natuurbeheer. Al eerder is genoemd dat ecologische sturing, evenals het creëren van samenhang in beheer, zoals nu al in het mozaïekbeheer gebeurt, kan bijdragen aan de effectiviteit van de beheermaatregelen.

Ecologische sturing door agrarische natuurverenigingen stuit momenteel echter nog op problemen: er is onvoldoende beleidsruimte voor ANV's om deze sturing in de praktijk 'af te dwingen'. Individuele agrariërs kunnen de selectiecriteria cq. sturing van ANV's weigeren en individueel pakketten aanvragen. Dit ondergraaft de mogelijkheden van ANV's om op gebiedsniveau de meest effectieve locaties te kiezen. Willen ANV's in de toekomst bestaansrecht hebben en houden, dan zouden zij meer beleidsruimte moeten krijgen om ecologische sturing te kunnen toepassen en in het gebied selectieve toegang tot SAN te kunnen realiseren.

Ecologische sturing kan echter ook voor dilemma's zorgen: wie bepaalt waar beheer plaats gaat vinden en op welke wijze effecten worden gemeten? Kan en mag sturing overgelaten worden aan (het bestuur of deskundigen in dienst van) een agrarische natuurvereniging en zal dat niet leiden tot conflicten en het uiteindelijk ondergraven van de ANV? Hoe wordt bepaald of agrarische natuurverenigingen in staat zijn ecologische sturing toe te passen? Is de overheid in staat en bereid daarover zaken te doen met een agrarische natuurvereniging. De komende tijd kan via een experiment met enkele 'voorloper-ANV's' een antwoord op deze vragen worden verkregen.

Kunnen agrarische natuurverenigingen zich niet beter toeleggen op landschapsbeheer in plaats van natuurbeheer?

Natuur is weerbaar. Natuur is meer dan een optelsom van beheermaatregelen en is, uitgedrukt in het realiseren van 'soorten', slechts in beperkte mate maakbaar. Dit geldt zeker voor soorten waarvan het habitat zich over meerdere continenten uitstrekt zoals vaak het geval is bij weidevogels en andere vogels die geassocieerd zijn met het open agrarische cultuurlandschap zoals grutto, tureluur, zomertaling of grauwe kiekendief. Voor planten, insecten, vissen of amfibieën geldt dit op een andere manier: het succes van het beheer wordt bepaald door de al dan niet aanwezige zaadbank (planten) of de kolonisatiemogelijkheden van een soort.

Hier zijn drie richtingen mogelijk om het agrarisch natuurbeheer verder te ontwikkelen:

1. handhaaf het huidige systeem van afrekening op bepaalde doelsoorten;
2. beoordeel de inspanningen op het creëren van het juiste leefgebied;
3. richt je op het ontwikkelen van een landschap.

In het eerste geval is een uniform landelijk systeem van monitoring wenselijk.

In het tweede geval moet het leefgebied een bepaalde mate van robuustheid en connectiviteit hebben om ecosysteemontwikkeling mogelijk te maken, in combinatie met het creëren van de juiste ecologische condities (terugdringen van externe invloeden als b.v. vermessing). Dan nog kan het wenselijk zijn om monitoring en eventueel beloning van specifieke soorten op te nemen.

In het derde geval moeten er criteria, een checklist of procesafspraken zijn waarlangs het landschap zich kan ontwikkelen, wie daarvoor verantwoordelijk is en wie daarvoor de probleemhouder cq. financier voor zal zijn.

Inspanningen van ANV's richten op het leefgebied van soorten (optie 2) heeft als voordeel dat natuurbeheer meer via landschapsontwikkeling plaatsvindt en de relatie tussen maatregelen en gewenste landschapseffecten beter stuurbaar zijn. Dit is ook een benadering die het Actieprogramma Weidevogels voorstaat om de effectiviteit van weidevogelbeheer te vergroten. ANV's (en andere gebiedspartijen) spelen hierin een belangrijke rol.

Meer toeleggen op landschapsontwikkeling (optie 3) heeft als voordeel dat de maakbaarheid groot is, het een nauwe binding heeft met de bedrijfsvoering, makkelijker inpasbaar is en het vanuit een maatschappelijk perspectief en acceptatie zelfs nog veel aantrekkelijker kan zijn dan de eerste twee opties. Nadeel is wel dat er geen garanties zijn voor het realiseren van natuurdoelen of dat de natuur meelift met het landschapsbeheer.

Is er een keurmerk nodig voor agrarische natuurverenigingen?

De variatie en diversiteit aan agrarische natuurverenigingen is een kwaliteit omdat zij zijn ontstaan van onderaf en in structuur, samenstelling, aanpak en strategie een antwoord zijn op de specifieke, regionale omstandigheden. Als gevolg daarvan is het geheel aan agrarische natuurverenigingen niet over één kam te scheren of met eenduidige bewoordingen te omschrijven. Bijvoorbeeld: niet alle ANV's hebben een verenigingsstructuur, bij tweederde van de verenigingen kunnen burgers lid worden, de participatiegraad van agrariërs in het werkgebied loopt uiteen van 10% tot 95%, sommigen zijn plattelandssprekbuïs, anderen richten zich specifiek op het uitvoeren van beheerpakketten, sommigen hebben een actieve pool aan vrijwilligers, anderen hebben vaste medewerkers, sommige zijn verregaand geprofessionaliseerd anderen zijn net begonnen.

Om als partner door overheden erkend te kunnen worden en om concreet zaken te doen, bijvoorbeeld in het geval van ecologische sturing, liggen eenduidige toetsingscriteria om de kwaliteit van de organisatie en mate van professionaliteit te bepalen, voor de hand. Uit dat oogpunt is een 'keurmerk' voor een ANV een optie maar kan ten koste gaan van de meerwaarde van de *bottom up* ontstaansgeschiedenis van agrarische natuurverenigingen.

Is het ontstaan van 'wilde' collectieven in de werkgebieden van agrarische natuurverenigingen gezonde concurrentie of een bedreiging?

Vanaf de invoering van het Programma Beheer is het mogelijk om als agrarische natuurvereniging collectieve pakketten af te sluiten. Omdat de eis aan deze collectieve pakketten het inbrengen van minimaal 100 hectare is (binnen een gebied van enkele 100-den ha's) en geen voorwaarden worden gesteld aan het soort verenigingen, kunnen ook individuen of kleine groepen van boeren aanvragen indienen. In een paar werkgebieden van agrarische natuurverenigingen zijn aparte collectieven ontstaan die zich alleen richten op de aanvraag van

een collectief SAN contract en de uitvoering ervan. Deze initiatieven komen soms voort uit onvrede over het beleid van de al bestaande verenigingen, of de in hun ogen te hoge overheadkosten die de ANV in rekening brengt.

Deze ontwikkeling kan duiden op een gezonde marktwerking en hiermee zal de ondersteuning van agrariërs op den duur beter kunnen worden. Ook zullen er naar verwachting meer agrariërs aan natuurbeheer gaan doen. Deze collectieven richten zich echter alleen op de uitvoering van collectieve SAN pakketten. Dit in tegenstelling tot de integrale gebiedsaanpak van veel al bestaande agrarische natuurverenigingen. Zij werken met een vaak bredere invalshoek van het agrarische natuurbeheer, waarbij ook onbetaald natuurbeheer wordt gestimuleerd, en geëxperimenteerd wordt met ecologische sturing. Ook verkennen zij vaak verbredingsactiviteiten en werken zij intensief samen met andere gebiedspartijen. Door deze combinatie van betaalde en onbetaalde activiteiten opereren deze ANV's op de markt duurder dan de 'wilde' collectieven. Ook zullen zij in een aantal gevallen wat verder voor de muziek uitlopen dan hun agrarische achterban wenst. Of we het optreden van nieuwe collectieven in het werkgebied van ANV's als gezonde concurrentie of als bedreiging moeten beschouwen, verschilt per situatie en misschien ook per moment. Het kan echter de eerder genoemde wens naar meer ecologische sturing van het beheer ondergraven. Aan de andere kant houdt het de bestaande ANV's in ieder geval 'scherp'. Een keurmerk (eerder genoemd), kan hierin meer duidelijkheid bieden.

Verzwakt de nieuwe SAN-OS regeling de belangrijke intermediaire functie en kennisrol die agrarische natuurverenigingen vervullen?

Agrarische natuurverenigingen vervullen een belangrijke loketfunctie voor de promotie van agrarisch natuurbeheer, ondersteuning van aanvragen van deelnemende agrariërs, kennisbevordering en uitvoering gebiedspakketten in het kader van de SAN regeling. Een uitvoeringstaak die de overheid als subsidieverstrekker zelf niet heeft opgepakt en daarvoor zelf nu ook geen kosten maakt. Als financiële tegemoetkoming voor hun, vaak arbeidsintensieve, inspanningen ontvingen agrarische natuurverenigingen een subsidie uit de ROS gelden.

In 2005 is de ROS regeling veranderd in de SAN-OS regeling. Hoewel qua budget (zo'n € 10-15,- per hectare per jaar) weinig verschillend, zijn de voorwaarden dat wel. SAN-OS stelt alleen gedurende een eenmalige periode van zes jaar ANV's in staat gebruik te maken van de regeling. Daarna moeten zij deze ondersteunende activiteiten uit eigen budget betalen. Dit kan de ondersteunende functie die zij vervullen in het (ecologisch) organiseren van de SAN teniet doen.

Het is een de moeite waard na te gaan wat de consequenties zijn van de SAN-OS regeling voor de rol die agrarische natuurverenigingen nu spelen in de informatievoorziening en ondersteuning van agrariërs in de uitvoering van Programma Beheer, beheermaatregelen en ecologische kennis.

Haalt de onduidelijkheid over de rol en functie van burgerleden de zeggingskracht van een agrarische natuurvereniging op den duur niet onderuit?

Bij ongeveer tweederde van de agrarische natuurverenigingen kunnen burgers lid worden. Vertegenwoordigers van die ANV's geven aan dat burgerleden een grote meerwaarde hebben. Niet alleen door het actieve vrijwilligerswerk dat sommigen verrichten, maar vooral doordat zij de zeggingskracht van de vereniging als plattelandssprekbus vergroten. Deze agrarische natuurverenigingen geven aan dat zij niet alleen het agrarisch belang vertegenwoordigen, maar de belangen van de streek. Ook kunnen burgers agrarische leden de spiegel voorhouden

en de dialoog aangaan waardoor agrariërs hun activiteiten beter kunnen afstemmen op de vraag vanuit de samenleving.

De meerwaarde van een versterkte relatie tussen boeren en burgers staat buiten kijf. Wat wel een aandachtspunt is, is de onduidelijkheid over de rol, status en positie van burgerleden. Zijn het passieve donateurs of actieve meedenkers? Hebben zij dezelfde rechten en plichten als agrarische leden? Hoe verloopt besluitvorming en deelname? Hoe wezenlijk is de bijdrage van burgerleden eigenlijk en worden zij niet gebruikt als alibi van een ANV om draagvlak in de streek te claimen? Hierover is weinig bekend, terwijl dit toch belangrijke vragen zijn nu agrarische natuurverenigingen meer en meer als serieuze gesprekspartner voor overheden worden gezien in het gebiedsgerichte beleid. Aandacht voor de vraag 'hoe kunnen burgerleden de ANV versterken' lijkt op zijn plaats.

Zijn de belangen van agrarische natuurverenigingen en die van de landbouworganisaties op den duur verenigbaar?

De relatie tussen agrarische natuurverenigingen en LTO staat regelmatig onder spanning vanwege verschillen in belangen en ideeën over de toekomstperspectieven van de landbouw in Nederland. Naarmate de strategie van LTO steeds meer is gericht op de agrariër als ondernemer op een wereldmarkt, raakt de vraag of agrarisch natuurbeheer een onderdeel van de bedrijfsvoering is meer en meer buiten beeld. Daarnaast hebben agrarische natuurverenigingen, vooral degene met burgerleden, juist ook andere belangen te vertegenwoordigen dan uitsluitend het agrarische belang. Een duidelijker scheiding tussen LTO-organisatie enerzijds en agrarische natuurverenigingen en hun koepel NPN anderzijds, kan de positie die ANV's en LTO innemen in het debat over plattelandsontwikkeling verduidelijken. Tegelijkertijd zijn veel ondernemers aangesloten bij zowel LTO als een ANV.

3.6 Beleidsaanbevelingen aan LNV

1. Onderzoek op welke wijze de toegevoegde waarde van agrarische natuurverenigingen verankerd kan worden in het Programma Beheer.
2. Experimenteer met een aantal 'voorloper-ANV's' op welke wijze meer ruimte geboden kan worden voor ecologische sturing.
3. Onderzoek op welke wijze de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer eenduidig meetbaar en zichtbaar gemaakt kan worden en welke rol ANV's hierin kunnen vervullen. Zorg voor een goede uniforme landelijke monitoring van soorten. Evalueer de vooruitgang, waarbij een optie zou kunnen zijn om minder op soorten en meer op landschap in te zetten.
4. Onderzoek hoe agrarisch natuurbeheer een onderdeel kan zijn van het agrarisch bedrijf van de toekomst, waarbij diversiteit in bedrijfsstrategieën en ontwikkelingen, die lopen van verbreding tot schaalvergroting, worden meegenomen.
5. Maak de SAN-OS niet eenmalig voor een periode van zes jaar, maar als een permanente ondersteuning van de ANV om deelname, draagvlak, ecologische effectiviteit en kennisvermeerdering bij de leden te vergroten.
6. Stimuleer vermaatschappelijking van de ANV's ter versterking van de rol en invloed van burgers.

Dankwoord

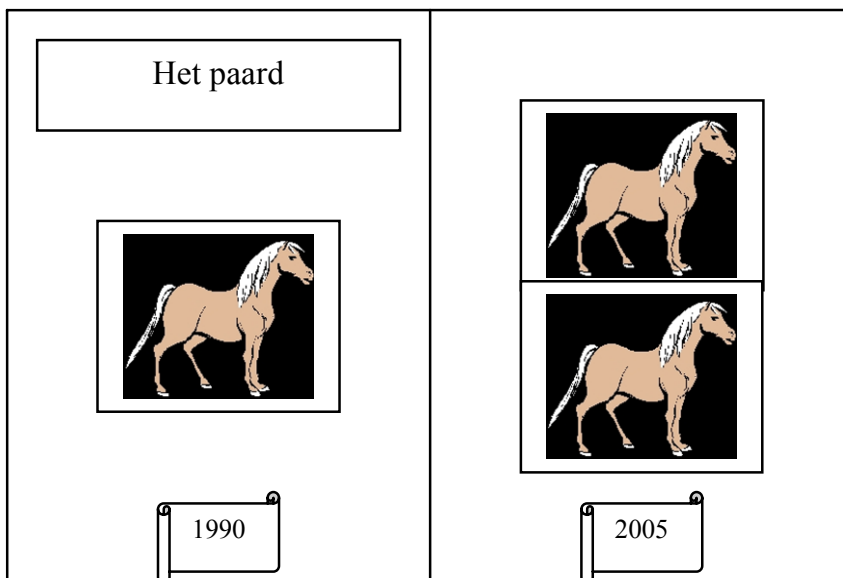
CLM heeft in talloze projecten samengewerkt met agrarische natuurverenigingen en bijgedragen aan de ontwikkeling van het agrarisch natuurbeheer. De opdracht van het LEI om in zeer korte tijd een essay te schrijven over de rol van agrarische natuurverenigingen in de afgelopen 15 jaar hebben we met veel plezier opgepakt. Mede doordat het voor ons ook een goed moment was om eens stil te staan bij wat agrarische natuurverenigingen hebben betekend voor beleid, natuur en landschap.

Gedurende het schrijfproces heeft een aantal personen ons geweldig geholpen door vanuit hun kennis en ervaring een bijdrage te leveren. Als eerste willen we Paul Terwan bedanken voor zijn gedetailleerde opmerkingen en bijdragen aan de ronde tafeldiscussie. Ook de inbreng en persoonlijke ervaringen van de andere deelnemers van de ronde tafeldiscussie hebben we zeer gewaardeerd. Verder willen we onze CLM collega's Erik van Well en Anneloes Visser bedanken voor het uitzoekwerk en de data analyses die we in dit essay hebben opgenomen. Hoewel we veel van de bijdragen, commentaren en opmerkingen hebben gebruikt, ligt de verantwoordelijkheid voor de uiteindelijke tekst bij de auteurs.

4 Recreatie in het landelijk gebied *(Janneke Vader, Marga Hoogeveen)*

Recreatie speelt als activiteit en economische sector een belangrijke rol in het landelijk gebied. De afgelopen 15 jaar is de sector in verschillende opzichten gegroeid en veranderd. Ook in fysieke zin zijn deze veranderingen zichtbaar. Zo is bijvoorbeeld het aantal golfterreinen toegenomen, het wandel- fiets- en ruiterspadennetwerk uitgebreid, het aantal overnachtingsplaatsen binnen de verblijfsrecreatie uitgebreid en de agrotecreatie professioneler geworden. Dit hoofdstuk stipt een aantal ontwikkelingen aan binnen de recreatie dat een stempel heeft gedrukt op het aanzien van het landelijk gebied.

4.1 Paarden in het landelijk gebied

De toename van het aantal paarden

Paarden zijn in opmars in het landelijk gebied. Met name het deelsegment recreatie is gegroeid in de afgelopen 15 jaar. Dit uit zich onder andere in meer maneges. Ieder jaar wordt een groeiend aantal maneges gevestigd (83 in 2005, 21 in 1990). Thans zijn er in totaal 1220 maneges geregistreerd bij de Kamer van Koophandel. De groei is in alle provincies aanwezig, maar het grootst in de provincies met de van oudsher grootste dichtheden: Noord-Brabant (17%) en Gelderland (16%). Het aantal paarden wordt in 2005 tussen de 300.000 en 500.000 geschat. De Productschappen Vee, Vlees en Eieren (PVE) schatten het aantal op 400.000 stuks.

Paarden binnen de landbouw

Ruim 133.000 paarden zijn via de Landbouwtelling geregistreerd op 17.600 landbouwbedrijven¹⁰. Meer dan de helft daarvan is te vinden in Noord-Brabant (28.600), Gelderland (26.900) en Overijssel (16.800). In de Landbouwtelling is het aantal paarden en pony's ten opzichte van 1995 (100.000) sterk toegenomen. Het aantal bedrijven met deze dieren is echter met 10% gedaald. In 2005 waren er gemiddeld 7,3 paarden en pony's per landbouwbedrijf met deze dieren aanwezig. De variatie is echter groot. Op 28% van de bedrijven is 78% van het totaal getelde aantal paarden en pony's aanwezig. Het relatieve aandeel van de paardenhouderij op landbouwbedrijven, omgerekend naar economische omvang (Nederlands grootte-eenheid: nge¹¹) is gemiddeld 3%.

Het paard, niet meer weg te denken uit het landschap

De paardenhouderij speelt een belangrijke rol binnen het aanzien en de inrichting van het landelijk gebied. Zowel landschapsorganisaties als de paardenhouderij vinden dat de paardenhouderij veranderingen met zich mee brengt in het agrarisch landschap (Broekema et al., 2005). Veeneklaas et al (2004) concluderen dat de veranderingen op het platteland (waaronder de paardenhouderij) in het algemeen leiden tot veelvormigheid. Dit kan, maar hoeft niet altijd als rommelig te worden beschouwd. De paardenhouders vinden dat zij op een vrij positieve manier bijdragen aan het agrarisch cultuurlandschap. Specifiek ruimtelijk orderingsbeleid en voorlichting over landschap en inpassing van de paardenhouderij kunnen positief bijdragen aan het agrarisch cultuurlandschap (Broekema, et al, 2005). De laatste tijd besteedt men meer aandacht aan ruimtelijke inpassing van paardenbedrijven in het landschap. Zo heeft de Sectorraad Paarden (ingesteld door de PVE) een beleidsnotitie paardenhouderij opgesteld. De Sectorraad behartigt de gezamenlijke (overkoepelende) belangen van de paardenhouderij. Met het beleids- en werkdocument 'Paardenhouderij en Ruimtelijke Ordening (Sectorraad Paarden, september 2004) steunt de sector beleid- en vergunningverleners bij rijk, provincies en gemeenten bij het vaststellen van beleidsplannen en het beoordelen van aanvragen van paardenbedrijven. Dit dient een bijdrage te leveren aan een uniforme aanpak van de paardenhouderij in relatie tot beleid en vergunningen. Het Ministerie van LNV heeft in juli 2006 de Visie Paard en Landschap uitgebracht, waarin LNV aangeeft hoe de paardenhouderij bij kan dragen aan duurzame ontwikkeling van het landelijk gebied vanuit een economisch, sociaal en landschappelijk oogpunt.

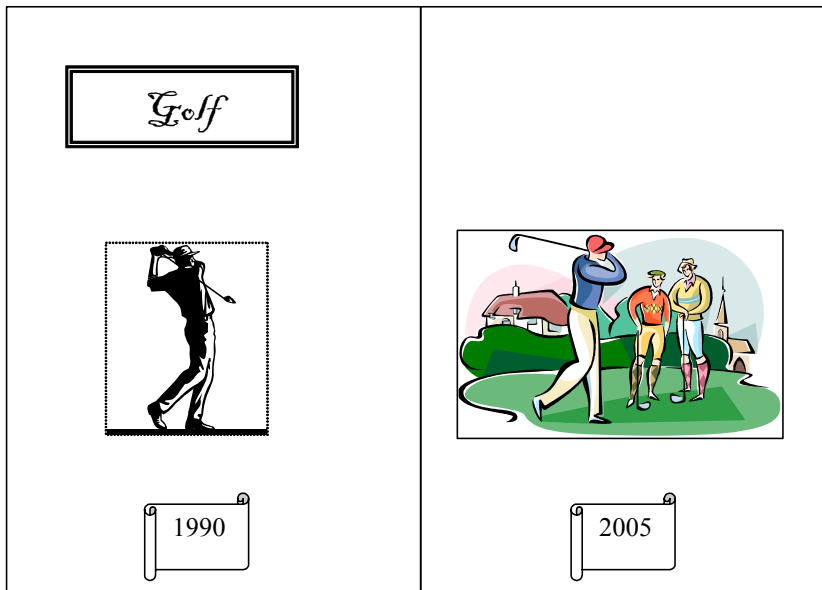
De economische bijdrage van de paardenhouderij

De geschatte economische waarde van de sector, inclusief handel en dienstverlening, bedraagt volgens de PVE ruim 1 miljard euro met een werkgelegenheid voor zo'n 12.000 tot 13.000 personen. De exacte omvang en ontwikkeling van de sector zijn niet bekend, omdat een integraal monitoringsysteem ontbreekt. We kunnen concluderen dat de economische betekenis van de paardensector is toegenomen en dat deze sector daarmee ook een belangrijkere rol gekregen heeft als economische drager in het landelijk gebied.

¹⁰ Het betreft in dit geval paarden en pony's op landbouwbedrijven groter dan drie Nederlandse grootte-eenheden (nge).

¹¹ De nge is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. Het is gebaseerd op de ruto standaardsaldi (bss) per diersoort en per ha gewas. In 2005 is is gerekend met het bss en nge-niveau van 2002, wat gelijk is aan een bss van € 1400,-.

4.2 Golfterreinen

Toename van het aantal golfers

De golfsport heeft een grote vlucht genomen in Nederland. Onder andere door de toegenomen welvaart is de golfsport bereikbaar geworden voor een groter publiek. Het aantal geregistreerde golfers ligt volgens Golfnet rond de 230.000. Het juiste aantal golfers is groter, omdat ze niet allemaal zijn geregistreerd. De sport is uitgegroeid tot de derde sport van Nederland. Het aantal golfbanen is gestegen, waardoor het landschap steeds vaker wordt afgewisseld door golfterreinen.

Golfterreinen in het landschap

In 1990 waren er ruim 100 golfbanen. In 15 jaar tijd is dat aantal gestegen naar ruim 175. De gemiddelde oppervlakte ligt voor een baan met een C-status op 25 ha en voor een baan met a of b-status op 50 ha¹². De totale oppervlakte aan golfterrein in Nederland wordt op 7500 ha geschat. De meeste terreinen liggen in de provincies Noord-Brabant en Zuid-Holland. Het aantal banen met een a of b-status is toegenomen, terwijl het aantal met een c-status is afgenomen (kleine terreinen zijn uitgebreid, waardoor ze een andere status hebben gekregen). Er zijn meer verenigingsbanen dan commerciële. Nieuwe banen zijn echter over het algemeen van de commerciële variant¹³. Er liggen golfbanen in natuurgebieden (veelal oude banen). Nieuwe banen ontwikkelt men vooral op voormalige landbouwgrond, vaak in de buurt van natuurgebieden (gesprek NGF, 2006). Ondanks veel initiatieven voor nieuwe golfterreinen, is er door ruimtelijke ordening, gebrek aan geschikte locaties en het grote aantal betrokken actoren vaak geen sprake van realisatie.

¹² A-status: minimale lengte van 5200 meter over 18 holes gemeten

B-status: minimale lengte van 3650 meter over 18 holes gemeten

C-status: minimale lengte van 2750 meter over 18 holes gemeten

¹³ Verenigingsbaan: algemene ledenvergadering van de vereniging heeft zeggenschap

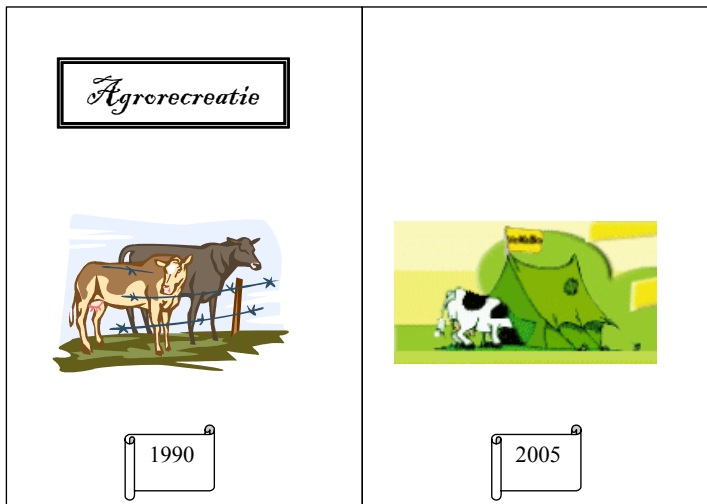
Commerciële baan: er is een scheiding tussen (zeggenschap over de) baan en de golfvereniging.

Natuur en golf

Natuur en golf vormen steeds vaker een combinatie. Omdat de middelen voor natuurontwikkeling schaarser worden, ziet men de golfsport vaker als serieuze partner voor natuurontwikkeling. Men gebruikt natuur vaak als een randvoorwaarde en onderhandeling- en compensatiemiddel voor de aanleg van golfterreinen. Er is altijd ruimte voor natuur op golfterreinen en het onderhoud ervan is in principe niet duurder dan het normale onderhoud. Aanwezige natuur maakt een terrein aantrekkelijker en kan daardoor meer spelers trekken. Natuurwaarden hebben echter amper invloed op de lidmaatschap- en contributieprijs. Deze worden voornamelijk bepaald door andere locatiefactoren zoals bevolkingsdichtheid en concurrentie.

Het internationale programma Committed to Green is een hulpmiddel om op gestructureerde wijze te streven naar een planmatig beheer van natuur en milieu op golfterreinen. Het label Committed to Green is een internationaal erkende certificering. Een klein aantal banen in Nederland heeft dit label.

4.3 Agrorecreatie

Structuur en draagkracht

Agrorecreatie is een van de verbredingsvormen die men op landbouwbedrijven toepast om aanvullend inkomen te genereren. De aangeboden diensten zijn divers, variërend van rondleidingen op het bedrijf tot verblijfsaccommodatie.

Het zicht op agrorecreatie is niet volledig, niet op aanbodgebied en niet op het gebied van economische bijdragen. Omdat agrorecreatie pas in 1997 voor het eerst in de Landbouwtelling is opgenomen (via een niet verplichte invulrubriek), is er weinig zicht op voorgaande jaren. Deze vorm van recreatie heeft duidelijk aan belang gewonnen en is ook in fysieke zin zichtbaar in het landschap. Volgens de Landbouwtelling lag het aantal agrarische bedrijven dat zich met agrotourisme bezig houdt in 2003 op zo'n 2500 en in 2005 op 2857 (LEI, 2004, 2006). Een onderzoek van Marktplan Adviesgroep geeft weer dat het aantal minicampings tussen 1998 en 2003 is gegroeid van 1.300 naar 1.700. Naast kampeerplaatsen bieden boeren ook logies en 'Bed and Breakfast' aan. Het totaal aantal bedrijven met verblijfsrecreatie ligt volgens hetzelfde onderzoek rond de 3.000 (Bevern,

2005). De regionale verschillen zijn echter groot. In Zeeland biedt zo'n 9% van de boeren accommodatie aan, in Groningen en Flevoland komt dit nauwelijks voor.

Boeren hebben naar schatting tussen de 16 en 20% van de kampeermarkt in handen (LEI, 2004; Beveren, 2005). De toegevoegde waarde uit een overnachting bij een regulier kampeerb企业 ligt hoger dan bij een boerencamping. De toegevoegde waarde van minicampings komt uit op 31 miljoen euro per jaar. Aan indirecte bestedingen in de regio's zouden minicampings jaarlijks 15 miljoen euro genereren (Beveren, 2005). De gemiddelde jaaronzet gecreëerd door recreatie op landbouwbedrijven bedraagt 33 miljoen euro (LEI, 2006). Minicampings vormen voor de ondernemers een belangrijke inkomensbron, wat hen mede in staat stelt hun bedrijf voort te zetten. Niet zelden haalt een Zeeuwse agrariër de helft van zijn inkomsten uit zijn camping (Overbeek & Vader, 2006). Voor de agrarische bedrijven met recreatie, opgenomen in de steekproef van het Bedrijven-Informatienet, draagt recreatie tussen 2002 en 2004 tussen de 6 en 10% bij aan de opbrengsten.

4.4 Draagkracht overige recreatie in het landelijk gebied

Het economisch belang van het landelijk gebied voor dagtochten kan men schatten aan de hand van de tochten die in het landelijk gebied plaatsvinden, zoals wandelen, fietsen, paardrijden en golfen. Bij deze grove benadering is het landelijk gebied goed voor een vijfde van het aantal dagtochten en een tiende van de bestedingen (€ 1,2 mld) in 2004. We kunnen ook breder kijken naar activiteiten: zonnen, sport, sportieve recreatie, toeren enz. Dan komt dit bedrag uit op € 2,5 mld. in 2001/2002 (Stichting Recreatie, 2004, NRIT, 2003). Ruim € 50 miljoen nachten werden doorgebracht in huisjescomplexen, kampeerterrinen en groepsaccommodaties. Deze liggen vrijwel allemaal in het landelijk gebied. In 2002 besteedden Nederlandse en buitenlandse gasten naar schatting € 2,2 mld. in deze accommodaties (Berkhout en Van Bruchem, 2004).

Recreatieondernemers zijn vaak voor hun inkomen grotendeels afhankelijk van de kwaliteit van hun omgeving. In de Hoge Veluwe draait de recreatieve sector een jaarlijkse omzet van zo'n € 1 mld. en geeft 22.000 mensen werk. Het bloembollentoeerisme zorgde in 1995 voor bestedingen tussen de € 45 en 90 mln. (LNV, 2006). Uit Wijnen, et al. (2002) blijkt dat extra investeringen in natuur tot extra bestedingen in de recreatiesector leiden. Een natuurontwikkelingsproject in het Roerdal heeft ertoe geleid dat er tussen 1994 en 2000 zo'n 2 miljoen extra recreanten het Roerdal hebben bezocht. Er is berekend dat dit tot een extra winst (voor belasting) van € 4,5 miljoen voor bedrijven in de regio heeft geleid over de genoemde periode. De investeringskosten bedroegen € 2,1 miljoen (Wijnen et al., 2002). Horecaondernemers in de omgeving van de Brabantse Biesbosch en de Utrechtse Heuvelrug geven aan dat hun gemiddelde omzet voor respectievelijk 40 en 28% afhankelijk is van het natuurgebied. Het belang van de natuur voor hun onderneming achten zij nog groter (Bade et al., 2000).

5 Wonen en werken in het landelijk gebied *(Janneke Vader, Martien van Bavel, Wim de Regt (MNP) en Hans Leneman)*

Het landelijk gebied neemt in omvang af door verstedelijking en het aanzien verandert onder andere door een toename van woon-, werk- en mobiliteitsfuncties. Dit komt tot uitdrukking in verstening en asfaltering, maar ook door aanpassingen aan bestaande bebouwing, erven en groene ruimte. Tevens vindt dit zijn uitwerking in sociale veranderingen, door onder andere een veranderende plattelandsbevolking.

In dit hoofdstuk komen twee bijzondere vormen van wonen in het landelijk gebied aan de orde: nieuwe landgoederen en vrijkomende agrarische bebouwing. We geven eerst een algemeen beeld van het ruimtelijke ordeningsbeleid tussen 1990 en 2015 en een korte schets van de economische situatie in het landelijk gebied. Het hoofdstuk sluiten we af met een paragraaf over de ruimte voor ruimteregeling.

5.1 Ruimtelijke ordening

Het ruimtelijke ordeningsbeleid is een belangrijke drijvende kracht achter de woon-, werk- en mobiliteitsontwikkelingen. Dit beleid kende tussen 1990 en 2005 drie hoofdthema's: economische ontwikkeling, verstedelijkingsbeleid en inrichting van het landelijk gebied. In de jaren 90 stonden vooral geconcentreerde stedelijke ontwikkeling en het vrijwaren van het buitengebied voor verstedelijking centraal. Dit is uitgewerkt in het bundelings- en compacte stadbeleid: stedelijke herontwikkeling en verdichting, bundeling van verstedelijking in 26 stadsgewesten en restrictief beleid buiten die gewesten. Nieuwe woon- werk- en recreatiegebieden moesten zo dicht mogelijk bij en in grote en middelgrote steden worden gelokaliseerd (VROM, 1997). Het grootste deel van de geprognosticeerde woningbouw moest binnen de stadsgewesten plaatsvinden. De ontwerpnota Volkshuisvesting in de jaren 90 stelde als doel 645.000 woningen te realiseren in de periode 1995-2005, waarvan ca. 460.000 (71%) in de stadsgewesten. Tussen 1995 en 1999 is echter 40% van de nieuwbouw buiten de stadsgewesten gerealiseerd (VROM, 1999). De absolute realisatie in de stadsgewesten lag in 2004 lager dan de doelstelling, terwijl de realisatie buiten de stadsgewesten hoger lag (RPB, 2006). Tussen 1989 en 2000 werd zo'n 40% van toename van de bebouwing in Nederland veroorzaakt door ontwikkeling van bedrijventerreinen¹⁴ (CBS, Bodemstatistiek, zie tabel 5.1).

Tabel 5.1: Ontwikkeling bebouwing door bedrijventerreinen

Periode	Toename bebouwing totaal	Toename bebouwing bedrijventerrein	Bedrijventerrein (%)
1989-2000	38.004 ha	14.890 ha	39,20

Bron: CBS Bodemstatistiek, bewerking LEI

Om groen als tegenhanger van de stad te versterken en het voortbestaan van grotere eenheden hiervan te waarborgen werden groene verbindingen vanuit de stad en bufferzones aangewezen. Bufferzones zijn door het rijk aangewezen gebieden tussen stadsgewesten. De grenzen hiervan gelden als bebouwingscontouren. Het bufferzonebeleid was een van de speerpunten in de VINEX. Restrictief beleid wordt gebruikt om de open gebieden op grotere

¹⁴ 55% door woningbouw, de rest betreft openbare, dienstverlenende en culturele voorzieningen

afstand van de stadsgewesten te beschermen. Daarbij is er sprake van 'restrictief beleid rijk' en 'restrictief beleid provincie'. Het Groene Hart is een voorbeeld van een gebied dat onder 'restrictief beleid rijk' valt. Dit gebied krijgt veel aandacht in de VINEX. In dergelijke beschermde gebieden mag in beginsel geen verdere uitbreiding van het stedelijke ruimtebeslag plaatsvinden, alleen binnen de maximale bebouwingscontouren mag men bouwen. Dit noemt men ook wel "contourenbeleid".

In de gebieden die onder 'restrictief beleid provincies' vallen, mag in beginsel ook geen uitbreiding van het stedelijke ruimtebeslag plaatsvinden. De provincies mogen echter zelf de concrete grenzen van de open ruimten aangeven en uitbreiding mag plaatsvinden in regionale opvangkernen (VROM, 1997).

In de jaren 90 is er aandacht voor verkeer en vervoer. Men besluit een hogesnelheidslijn aan te leggen. Men begint ermee in 2000 en in 2005 wordt het civieltechnische deel afgerond (www.hslzuid.nl). Ook het besluit tot de aanleg van de Betuwelijn en de start van de bouwwerkzaamheden vinden in deze periode plaats. Het 'locatiebeleid' wordt ingezet om automobilititeit te beperken. Bedrijven en voorzieningen worden ingedeeld naar bereikbaarheid en mobiliteitsprofiel, waaraan het aantal parkeerplaatsen wordt gekoppeld. Bedrijven en voorzieningen met grote aantallen werknemers en bezoekers zijn geschikt voor locaties in de stadscentra waar goed openbaar vervoer is. Locaties aan snelwegen moeten worden gereserveerd voor bedrijven die een goede bereikbaarheid nodig hebben, zoals transportbedrijven (RPD, 1993).

Bebouwing langs snelwegen

Vanaf de jaren 60 is er langs en nabij snelwegzones veel gebouwd, vooral op zichtlocaties, afslagen en knooppunten. Aanvankelijk ging het om suburbanisatie (huizen), maar in de jaren 70 en 80 volgen ook bedrijven en kantoren. In de jaren 90 komen ook recreatieve functies langs de snelweg op. Snelwegen zijn gewilde vestigingsplaatsen omdat ze goed bereikbaar en zichtbaar zijn en omdat er nog (betaalbare) bouwruimte is. In de loop der tijd is de functie van de snelweg veranderd. De verbindingfunctie wordt steeds vaker gecombineerd met werk-, verblijfs- en recreatiefuncties. Open panorama's kunnen door de toename van de bebouwing worden aangetast.

Gemeenten benutten de mogelijkheden van de snelwegen en doen dit veelal onafhankelijk van elkaar. Dit levert op sommige plekken plukjes bedrijventerreinen op, op andere plaatsen linten. Afzonderlijke plannen op de gemeentelijke schaal kunnen op bovenlokale en regionale schaal grote ruimtelijke effecten hebben. Zo kunnen gebieden vol lijken door bebouwing langs de snelweg, terwijl het erachter open is.

Er is sprake van een duidelijke economische groei in de omgeving van snelwegen. Het arbeidsvolume is over het algemeen hoger in de snelwegzone dan daarbuiten, vooral in de overgangszone (de zone tussen stedelijk en landelijk gebied). Op elke tien werknemers buiten de snelwegbuffer (straal van 1800 meter van een snelweg) werken er acht binnen de buffer. Bedrijven vestigen zich vooral op de c-locaties. Ook kantoren vestigen zich, in strijd met het locatiebeleid, op c-locaties. Zakelijke dienstverlening groeit sterk rond knooppunten in de overgangszone en het buitengebied. Distributieactiviteiten bevinden zich vooral op zichtlocaties in het overgangsgebied en buitengebied. De woonbelevingsindustrie groeit vooral in de snelwegzone in het stedelijk gebied en de overgangszone.

Tussen 1993 en 2000 is het grondgebruik voor bedrijvigheid in de snelwegzone met 17% toegenomen. Dit is een hogere groei dan het nationale gemiddelde. In de overgangszone en het landelijk gebied is de groei het grootst. Het grondgebruik voor recreatie is in dezelfde

periode met 13% toegenomen in de snelwegzone. Ook het grondgebruik voor wonen stijgt hier en vooral in het overgangsgebied harder dan in Nederland als geheel, met name door de nieuwbouw op de VINEX(uitleg)locaties. Het wonen ontwikkelt zich veel minder sterk in het landelijk gebied, in vergelijking met werken. Dit is mede een gevolg van het compacte stadbeleid. VINEX-locaties liggen meestal dicht bij de snelweg, en vooral in de Randstad (Hamers en Kersten, 2006).

Het beleid van de compacte stad sluit deels aan bij de dagelijkse ruimtelijke praktijk. VINEX-locaties liggen in de stadsgewesten, maar de bewoners maken relatief weinig gebruik van het openbaar vervoer. Kantoren worden veelal op de c-locaties ontwikkeld, terwijl deze op de a en b-locaties gewenst zijn.

5.2 De economie van het landelijk gebied

In 2002 vond zo'n 20% van de economische bedrijvigheid in het landelijk gebied plaats. De economische groei, het BBP en de werkgelegenheid zijn in de periode 1997-2003 in de meer landelijke gebieden wat achter gebleven op de stedelijke gebieden. In de landelijke gebieden onderling zijn echter grote verschillen aanwezig. In bijvoorbeeld Zeeuws-Vlaanderen en de Achterhoek was de economische bedrijvigheid per inwoner hoog, terwijl deze in het oosten van Groningen en het zuidwesten van Friesland relatief laag was. In de periode 1995-2002 is echter de economische bedrijvigheid per inwoner vooral toegenomen in de landelijke gebieden waar deze laag was en gestokt in gebieden waar deze hoog was. De teloorgang van de industrie, die oorspronkelijk de economie van het landelijk gebied domineerde en de opkomst van dienstverlenende activiteiten, met name in de westelijke provincies, is hier debet aan. De productie in de land- en tuinbouw is tussen 1995 en 2002 gedaald. Er zijn echter grote regionale verschillen (Terluin et al. 2005, SCP 2006).

Als we kijken naar het inkomen dan, blijkt dat het relatief welvarende bevolkingsdeel van Nederland noch op het echte platteland noch in de grote stad is te vinden. De verschillen zijn echter niet groot. De inwoners van de matig en weinig verstedelijkte gebieden hebben gemiddeld het meeste te besteden.

De arbeidsparticipatiegraad is in het landelijk gebied iets hoger dan in stedelijke regio's. Het aandeel mensen dat landelijk woont en werkt is tussen 1992 en 2003 afgenomen van 23 naar 18%. Het aandeel mensen dat in de stad woont en werkt en het aandeel dat in de stad woont en landelijk werkt is toegenomen, terwijl het percentage mensen dat landelijk woont en in de stad werkt gelijk bleef. De verdeling binnen de beroepen is in de loop der jaren veranderd. In 1992 waren zelfstandige agrariërs en agrarische loonwerkers de eerste en derde beroepsgroep van de mensen die in het landelijk gebied woonden en werkten. In 2003 waren deze gedaald naar een derde en tiende plaats. In 2003 staat de zakelijke dienstverlening bovenaan. Sectoren als bouwnijverheid, horeca en onderwijs zijn flink gegroeid. Industrie en handel zijn de belangrijkste grootste sectoren (SCP, 2006).

5.3 Vrijkomende agrarische bebouwing

Door toegenomen mobiliteit en ontwikkelingen in de ICT zijn veel typen bedrijven meer 'footloose' geworden. Ontwikkelingen in de agrarische sector zorgen voor een aanbod van voormalige boerderijen (Daalhuizen, 2004). Deze twee ontwikkelingen, gecombineerd met het toenemend belang dat men aan de woon-werkomgeving hecht zorgt ervoor dat ondernemers zich in het buitengebied vestigen, onder andere in voormalige agrarische gebouwen. Met deze

veranderende gebruiksfunctie kan het aanzien van boerderij en erf veranderen. Of dit nieuwe gebruik tot aantasting van het landschap leidt is mede afhankelijk van het type activiteit en de intentie van de ondernemer. 74% van de ondernemers verrichten inspanningen om het niet-agrarische bedrijf in te passen in het landschap door bijvoorbeeld erfbeplanting aan te leggen en schuren op te knappen (Daalhuizen en Heins, 2003). Volgens een onderzoek in Friesland (Van der Vaart 1999) leidt niet-agrarische bedrijvigheid tot meer aanpassingen dan omzetting in woonboerderijen, maar ook hierbij behoudt de helft van de boerderijen zijn traditionele karakter.

Het aantal dat een bedrijf vestigt in een boerderij is echter klein. Toch genereren zij extra werkgelegenheid. Uit een onderzoek onder 325 bedrijven is de werkgelegenheid sinds het moment van vestiging gestegen van 1737 arbeidsplaatsen tot 2534 arbeidsplaatsen (Daalhuizen en Heins, 2003).

Regionale verschillen

Bij grofweg de helft van de bedrijfsopheffingen komt de agrarische bebouwing vrij. Tussen 1990 en 1999 zijn tussen de 11.000 en 12.000 agrarische gebouwen vrijgekomen. De regionale verschillen zijn echter groot. In Noord-Holland en Drenthe gaat het om relatief veel boerderijen, terwijl er in Zeeland, Gelderland, Flevoland en Overijssel weinig zijn. Over het algemeen blijft de vrijkomende grond agrarisch. Landbouwgronden die een niet-agrarische herbestemming krijgen, zijn met name afkomstig van voormalige tuinbouwbedrijven die vaak in de nabijheid van steden liggen.

Op het merendeel van de voormalige boerderijen vervalt de bedrijfsfunctie en krijgt de boerderij een woonbestemming. Het percentage dat een nieuwe bedrijfsbestemming krijgt, zal tussen de 10 en 20% liggen (een deel wordt gesloopt). In 1999 werden er circa 1000 bedrijfsregistraties in voormalige boerderijen gevonden. In zo'n 85% van deze gevallen wordt de werkfunctie gecombineerd met een woonfunctie. Ook hierbij zijn er regionale verschillen. De regio's rond Haarlem en Gooi- en Vechtstreek hebben het hoogste percentage voormalige boerderijen in bedrijfsmatig hergebruik, Zeeuws-Vlaanderen, Limburg, Drenthe, Noord- en Zuidwest Overijssel en Twente relatief weinig. Boerderijen op goed bereikbare locaties in de nabijheid van steden komen relatief vaker vrij en worden hergebruikt dan meer afgelegen boerderijen.

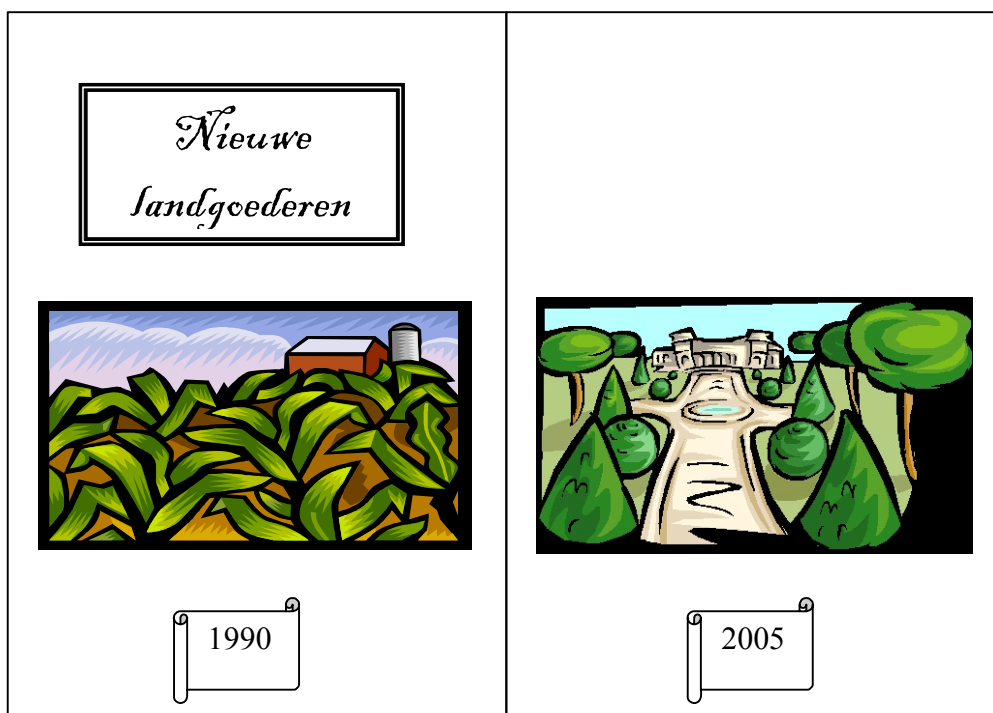
Een nieuwe functie, een nieuw aanzicht?

Motivatie voor het gebruik van de boerderij voor niet-agrarische werkzaamheden komt meestal doordat de boerderij in familiebezit is. Tevens zijn beschikbaarheid van ruimte en het woongenot redenen om een bedrijf te starten of voort te zetten in een voormalige boerderij. Agrarische gebouwen gebruikt men vooral voor handelsgerelateerde en agrarisch gerelateerde bedrijvigheid en voor zakelijke dienstverlening. De meeste bedrijven zijn klein. Zo'n 77% heeft vier personeelsleden of minder. Rurale ondernemers willen hun bedrijf vaak niet sterk laten groeien. Zij hechten veel belang aan self employment in een prettige woon- en werkomgeving. Hoewel de bedrijven klein zijn, dragen ze bij aan de regionale werkgelegenheid.

Ruimtelijke effecten kunnen verschillen. Het toekennen van een nieuwe functie aan een bestaande boerderij kan de nodige bouwkundige aanpassingen vereisen aan zowel binnen- als buitenzijde. Hergebruik kan daarmee een aantasting van het agrarisch erfgoed veroorzaken. Maar ook kan het toekennen van een nieuwe functie agrarisch erfgoed veiligstellen voor de toekomst (voorkoming van leegstand en verpaupering). Vaak wordt de bebouwing aan de buitenkant in de oorspronkelijke staat gehouden. Voormalige agrariërs gaan vaker over op het deels afbreken van de boerderij dan nieuwe ondernemers. De meeste veranderingen vinden

plaats aan de bijgebouwen. Ondernemers die de boerderij aanpassen, breken in de helft van de gevallen bijgebouwen af en doen allemaal aan nieuwbouw van bijgebouwen. Dit hoeft niet tot versterking te leiden. De nieuwbouw is niet vanzelfsprekend even groot als de afbraak. Veelal past men ook het erf aan,, vooral voor parkeergelegenheid en erfbeplanting. Ondernemers treffen vaak ook maatregelen om hun bedrijf in te passen in het landschap (Daalhuizen, 2004).

5.4 Nieuwe landgoederen

Nieuwe landgoederen zijn sinds begin jaren '90 van de vorige eeuw onderwerp in het ruimtelijk beleid. In de VINEX Actualisatie en het hierop gebaseerde Structuurschema Groene Ruimte (1995) heeft het rijk de mogelijkheid geschapen nieuwe landgoederen te stichten. Het beleid is voortgezet in de Nota Ruimte (2005): met behulp van onder andere nieuwe landgoederen kunnen financiële middelen worden gegenereerd voor de aanleg van recreatie- en/of natuurgebieden. Een landgoed is een openbaar toegankelijk boscomplex (al dan niet met overige gronden) met daarin een woongebouw van allure met maximaal twee à drie wooneenheden. De minimale omvang van het boscomplex moet 5 hectare zijn.

Naast het ruimtelijke beleid wil ook het fiscale beleid het stichten van een nieuw landgoed aantrekkelijker maken. Door een wijziging van de Natuurschoonwet uit 1928 komen nieuwe landgoedeigenaren in aanmerking voor een reeks fiscale voordelen (vrijstelling van successierechten en overdrachtsbelasting).

De nadere invulling van het rijksbeleid werd en wordt als een taak van de provincies gezien. In de Nota Ruimte vraagt het rijk de provincies een planologisch kader op te stellen voor het thema bebouwing in het buitengebied, waarin de randvoorwaarden worden opgenomen voor nieuwbouw gekoppeld aan een substantiële kwaliteitsverbetering van natuur, water, landschap en/of recreatie, waaronder de ontwikkeling van nieuwe landgoederen.

Realisatie van landgoederen

Het beeld omtrent de realisatie verschilt van provincie tot provincie. Bijna alle provincies hebben beleid c.q. een regeling voor nieuwe landgoederen. Het aantal plannen en realisaties is echter beperkt. In Drenthe, Flevoland, Gelderland en Limburg zijn al daadwerkelijk landgoederen gerealiseerd (Tabel 5.2).

Tabel 5.2: Nieuwe landgoederen: beleid per provincie, plannen en realisaties, Bewerking Gies et al., 2005

Provincie	Beleid/regeling	Aantal plannen voor landgoederen	Aantal gerealiseerde landgoederen
Groningen	ja	1	/
Friesland	komt	/	/
Drenthe	ja	25	20
Overijssel	ja	/	/
Flevoland	ja	?	3
Gelderland	ja	5	2
Utrecht	ja	/	/
Noord-Holland	nee	/	/
Zuid-Holland	ja	/	/
Zeeland	ja	/	/
Noord-Brabant	ja	/	/
Limburg	ja	10	2

Het begrip “Nieuwe Landgoederen” vult men in de provincies verschillend in. In sommige provincies is men er zeer actief mee aan de slag gegaan. Met name Drenthe en Limburg hebben het voortvarend opgepakt en zijn experimenten gestart. In sommige provincies is het beleid door gebrek aan initiatieven aangepast. Zo heeft men in Zuid-Holland de hoeveelheid te realiseren natuur omlaag gebracht en de maximale inhoud van het woonhuis vergroot, in de hoop de deelnamebereidheid te vergroten (Provincie Zuid-Holland, 2005).

Ondanks het grote aantal initiatieven dat in verschillende stadia van ideevorming tot planvorming bestaat, is het aantal gerealiseerde landgoederen beperkt. Van de elf experimenten in Limburg zijn er vier daadwerkelijk in uitvoering genomen en zitten enkele nog in de procedure. De meeste zitten echter in de wachtkamer of zijn afgeblazen. In Drenthe ligt het aantal gerealiseerde landgoederen hoger dan in de andere provincies.

De nationale overheid heeft de invulling van het beleid nadrukkelijk aan de provincies overgelaten. De provincies hanteren ook een faciliterende rol. Nadat de kaders zijn vastgesteld zijn zij de belangrijkste betrokkene tot het in het bestemmingsplan is vastgelegd. Na beoordeling van het initiatief laten zij het los. Provincies geven aan, met uitzondering van Drenthe en Limburg, dat er tot heden geen specifieke doelstelling is voor het beleid met nieuwe landgoederenbeleid. Men wil alleen de mogelijkheid scheppen, daar waar die ook in economisch opzicht bestaat.

Landgoed De Zomp, een praktijkvoorbeeld

Landgoed De Zomp in Overasselt ligt in de gemeente Wijchen, provincie Gelderland. Halverwege de jaren negentig was de initiatiefnemer op zoek naar een stuk grond van 5000 m² in open landelijk gebied om een nieuwbouwhuis te bouwen. Het vinden van een dergelijke locatie was niet gemakkelijk, aangezien nieuwbouw in het buitengebied niet zomaar toegestaan wordt. Na enige tijd kwam de adviseur van de initiatiefnemer met een kavel tegen de dorpsrand van Overasselt. Deze paste niet bij de oorspronkelijke uitgangspunten. Het

betrof een kavel van een stoppende agrariër van 10 hectare grond met woonhuis en stallen. Om het bedrijf lag nog een stankcirkel. Sloop en nieuwbouw van het huis en opstallen waren in potentie mogelijk, maar de vraag was wat de nieuwe eigenaar met de overige grond moest doen als hij de locatie had gekocht. De adviseur kwam met de suggestie er een buitenplaats van te maken. De gemeente en provincie hadden al een positieve grondhouding, maar nadat deze laatste term veranderd werd in 'landgoed' bleek het gemakkelijker te zijn draagvlak te creëren. Deze term was destijds in opkomst en de landgoed-eigenaar was een van de eersten in Nederland die er concreet mee aan de slag ging. Dit betekende wel dat zowel de initiatiefnemer als de betrokken overheden de mogelijkheden en grenzen moesten verkennen.

Landschappelijke veranderingen

Een landschapsarchitecte heeft een ontwerp voor het landgoed gemaakt. Hierbij heeft zij aansluiting gezocht bij de historische landschappelijke waarden van het gebied. Er is een woonhuis van allure gerealiseerd op een verhoging. Dit huis mocht dezelfde inhoud hebben als het gesloopte huis met bijbehorende stallen: 5000 m³. Het woonhuis is wel op een andere locatie gerealiseerd dan de oorspronkelijke bebouwing, het bestemmingsplan diende aangepast te worden. De initiatiefnemer heeft dit woonhuis gerealiseerd op een verhoging. Hiervoor heeft hij grond gebruikt die uitgegraven is op het perceel, waarmee meteen waterpartijen en reliëf gerealiseerd zijn. Het woonhuis wordt ontsloten door een oprijlaan met laanbeplanting. Daarnaast zijn gemengd bos en een traditionele hoogstamfruitboomgaard gerealiseerd. Ten derde is weidegrond met kruidenrijk grasland gerealiseerd. Tot slot zijn een kinderboerderij en een ooievaarsnest aangelegd. De totale omvang van het perceel bedraagt 10 hectare. De platte weilanden zijn ongevormd tot een glooiend terrein met ruigtes, paden, stukjes bos en waterpartijen. De helft van het terrein is toegankelijk voor het publiek, wat de toegankelijkheid van de kern Overasselt voor wandelaars heeft gecompleteerd.

Rol gemeente

De gemeente heeft een belangrijke faciliterende rol vervuld in de totstandkoming van landgoed De Zomp. Zij had veel te winnen met de beëindiging van het veehouderijbedrijf (verdwijnen stankcirkel) en met de stichting van een landgoed (natuur, landschap en recreatiemogelijkheden aan de dorpsrand). De totstandkoming was nadrukkelijk ook voor de gemeente een zoekproces. De gemeente had een eigen rol in een aantal procedures, zoals de bestemmingsplanwijziging, de sloop- en bouwvergunning en het borgen van de afspraken met de initiatiefnemer. Dit laatste is in een collegebesluit gebeurd. Daarnaast nam de gemeente de contacten met de provinciale overheid op zich voor het landgoed. De bestemmingsplanwijziging is doorgevoerd met één bezwaar van een agrariër die bang was voor nadeel. De initiatiefnemer heeft dit echter zelf met de desbetreffende agrariër geregeld. De gemeente had destijds nog geen concreet beeld van de randvoorwaarden voor landgoedontwikkeling. De gemeente is positief over het bereikte resultaat. Wel heeft ze in haar ontwikkelde beleid, mede naar aanleiding van de Zomp, een maximum gesteld aan de inhoud (1600 m³ boven de grond). Achteraf acht men het woonhuis op De Zomp te groot en te hoog om echt goed in haar omgeving te passen.

Rol provincie

De provincie heeft zich in haar ruimtelijke orderingsbeleid faciliterend opgesteld, maar bij de ontgronding echter het proces vertraagd. In de grond waarmee het terrein in het agrarische tijdperk geëgaliseerd werd, is een iets boven de norm liggende hoeveelheid zink aangetroffen. De provincie weigerde hierdoor in eerste instantie om een vergunning voor de ontgronding van het reliëf en het verhoogde woonhuis af te geven. Na overleg tussen gemeenten en provincie is deze er na een half jaar alsnog gekomen.

Natuurschoonwet en Subsidieregeling Natuur

De initiatiefnemer maakte gebruik van de Natuurschoonwet voor de vrijstelling van overdrachtsbelasting. Hierbij liep hij tegen een probleem aan dat lijkt op een kip-ei vraagstuk. Het besluit voor vrijstelling wordt genomen op het moment van overdracht, maar heeft als voorwaarde dat al begonnen moet zijn met de aanleg van natuur. De aanvrager kan hier echter pas mee starten nadat overdracht heeft plaatsgevonden. Dit is opgelost door zowel de overdracht als start van de aanleg op dezelfde dag onder toezicht van een notaris te laten plaatsvinden. Mede naar aanleiding van deze aanvraag is deze voorwaarde inmiddels aangepast.

De initiatiefnemer heeft geen gebruik gemaakt van een subsidieregeling voor natuur. Dit leverde in zijn ogen teveel meerwerk op in verhouding tot de financiële baten.

Landgoed Schandelose Heide, een andere aanpak

De kiem tot het ontstaan van Landgoed Schandelose Heide (gelegen in gemeente Arcen en Velden, Provincie Limburg) ligt in het ammoniakbeleid en de reconstructie intensieve veehouderij van eind jaren '90. Het gebied van twee scharrelvarkensbedrijven werd aangewezen als verzuringsgevoelig. Hierdoor hadden de bedrijven geen goede potentie voor de toekomst, wat de ondernemers deed besluiten mee te doen met de Bevar, een beëindigingsregeling voor de varkenshouderij. De ondernemers hadden echter ook nog 30 ha grond, wat mogelijkheden bood om natuur te ontwikkelen. Om dat in financiële zin aantrekkelijk te maken, is samenwerking gezocht met twee glastuinders, een akkerbouwer en een aantal burgers in de directe omgeving. Zij startten de Werkgroep Schandelose Heide met als doel een vrijwillige ruilverkaveling op gang te brengen in hun gebied waarbij de glastuinders en de akkerbouwer uitbreidingsmogelijkheden krijgen, de particulieren efficiëntere huiskavels krijgen en de ondernemers natuur kunnen realiseren in combinatie met de vorming van een tweetal landgoederen. Het project is inmiddels gerealiseerd (zie ook foto's 5.1. en 5.2).

Landschappelijke veranderingen

De aanwezige kassen hebben meer ruimte gekregen. De grond kreeg als glastuinbouwgrond een hogere grondprijs, welke een bijdrage leverde aan de financiële mogelijkheden om natuur te ontwikkelen. Het akkerbouwbedrijf heeft zijn hoeveelheid grond vergroot en een aantal burgers heeft hun huiskavel geoptimaliseerd. Er zijn twee landgoederen gesticht, waarvoor 7500 m² bouwblok ingeleverd en 3400 m³ agrarische bebouwing gesloopt wordt. Dit is (ten tijde van het interview) nog niet gebeurd, maar wel vastgelegd en gekoppeld aan een termijn. Over enkele jaren wordt de stal gesloopt. Op de landgoederen is één huis gebouwd met een inhoud van 600 m³ en een schuur met een inhoud van 1200 m³. Op de landgoederen is in de vorm van een corridor tussen twee bossen 5,5 ha gemengd bos gerealiseerd. Daarnaast is 5 ha kruidenrijk grasland aangelegd, dat begraaasd wordt door enkele hobbydieren. Tot slot zijn enkele landschapselementen aangelegd. De structuur is ingepast in de omgeving en sluit aan op de Ecologische Hoofdstructuur. De laatste plantwerkzaamheden zijn een jaar geleden uitgevoerd.

Actoren

Naast hun inbreng in grond hebben de twee ondernemers een belangrijke rol vervuld als trekker van het project. Zij hebben veel tijd gestoken in overleg met deelnemers, overheden en belangengroepen. De plannen zijn hierop aangepast zodat er uiteindelijk geen bezwaarschriften waren. Dat zij de tijd hiervoor konden vrijmaken is cruciaal geweest. Voor de uiteindelijke ontwerpen en voorstellen voor wijziging van het bestemmingsplan hebben zij een adviesbureau in de arm genomen.

De provincie heeft een belangrijke rol gespeeld in dit project. Ten eerste heeft zij als trekker van de reconstructie zandgronden het kavelruilproject geadopteerd. Later heeft de provincie

als actieve facilitator vanuit de experimenten Nieuwe Landgoederen specifiek de landgoedontwikkeling actief begeleid. Daarnaast heeft de verantwoordelijke gedeputeerde voor de Nieuwe Landgoederen als boegbeeld en breekijzer gefungeerd, waardoor andere partijen zich constructief op gingen stellen. Tevens heeft de Provincie actief bijgedragen middels haar subsidieregeling 'nieuwe bossen'. Een potentieel conflict ontstond toen na het planten van de bomen bleek dat de provincie fout had aangegeven dat archeologisch onderzoek niet nodig was, dit moest eigenlijk nog wel. Hiervoor heeft de provincie uiteindelijk ontheffing gegeven, omdat de waarden behouden bleven en de bomen al geplant waren. De gemeente heeft zich zeer constructief opgesteld in de planvorming en met de vergunningverlening. Zij heeft een rol gespeeld in de wijziging van het bestemmingsplan en nodige vergunningen.

Subsidies en wet- en regelgeving

Men heeft van veel subsidieregelingen gebruik gemaakt. Met name de SN-Regeling, onderdeel functie-verandering, van het Programma Beheer is van essentieel belang gebleken. Er is van de volgende regelingen gebruik gemaakt: Regeling Nieuwe Bossen, CO²-certificaten, SAN beheer, SN functiewijziging, SN inrichting en SN beheer¹⁵.

Natuurschoonwet (NSW)

De belastingfaciliteiten die deze wet biedt, zijn in deze specifieke situatie evenzeer van belang geweest. Dit stelt de eigenaren in staat hun bezittingen fiscaal gunstig (geheel of gedeeltelijke vrijstelling van Schenking- en Successierechten) over te dragen naar een volgende generatie. De vorming van nieuwe landgoederen met de daarbij vereiste aanleg van voldoende nieuwe natuur en bos is daarbij een extra argument geweest. In de ogen van de initiatiefnemer levert rangschikking onder de NSW net die bijdrage die realisatie daadwerkelijk mogelijk maakt.

Overige regelingen

Vanuit de Subsidie Gebiedsgericht Beleid, gefinancierd door het Europees Oriëntatie- en Garantiefonds voor de Landbouw, zijn de onderzoek- en ontwerpkosten gefinancierd. Ook de kosten voor afrastering en bouwrijp maken van de grond voor de kassen zijn hieruit gesubsidieerd.

Dynamiek in het proces

Schandelose Heide was een traject van de lange adem en zeer veel overleg. Aan het begin was absoluut nog niet duidelijk welke kant het uit zou gaan. De plannen voor de landgoederen zijn sterk veranderd gedurende het traject. In overleg met natuur- en landschapsorganisaties is gekozen voor een inrichting in de vorm van een half open landschap (stroken) en een corridor. Hiermee verdween hun bezwaar. Daarnaast is het woonhuis verplaatst, omdat een van de participanten niet akkoord was met de locatie.

¹⁵ Zie bijlage 4 voor een uiteenzetting van particulier natuurbeheer

Foto 5.1: Schandelose Heide, voor landgoedontwikkeling

Foto 5.2: Schandelose Heide, na landgoedontwikkeling

Conclusies landgoedontwikkeling

Ondanks dat de mogelijkheid al zo'n 10 jaar geboden wordt en er aan allerlei kanten initiatieven ontspringen, zijn er nog niet zo veel nieuwe landgoederen gerealiseerd. Dit bevestigt het beeld dat het traject langdurig is, veel inspanning van de aanvrager vergt en financieel niet altijd gemakkelijk uit kan. De ontwikkeling van de twee hier besproken landgoederen laat zich verklaren vanuit een zeer specifieke context waarin de initiatieven tot stand gekomen zijn. Dit impliceert dat het realiseren van landgoederen altijd maatwerk zal zijn.

Er is een duidelijk verschil tussen de twee cases. Landgoed de Zomp is ontwikkeld door een bemiddeld man die zijn droomhuis wilde bouwen. Al dan niet flankerend beleid had hooguit invloed op het gemak van het proces, niet op de realisatiekansen. Landgoed Schandelose Heide is ontwikkeld door twee agrariërs die bleven zitten met moeilijk te verkopen grond. Voor hen is het landgoed en iedere beschikbare subsidieregeling bittere noodzaak om hier op een financieel acceptabele manier uit te komen. Opvallend is overigens ook dat kasontwikkeling hier een deel van de 'rode' component vormt.

In beide gevallen is de natuurontwikkeling naar tevredenheid van initiatiefnemer en overheid. In overleg met de omgeving is dit aangepast aan de lokale situatie. De groei gaat in de ogen van initiatiefnemers langzaam, maar dat is geen beletsel. Wel valt op dat beide landgoederen geen bijzonder hoogwaardige natuurdoelen realiseren. De natuur heeft vooral een recreatief karakter.

Overheden waren tijdens de ontwikkeling van deze landgoederen nog zoekende naar de kaders. In het geval van de Zomp heeft men achteraf geconstateerd dat de grootte van de bebouwing landschappelijk niet verantwoord is, en heeft men de normen aangescherpt. In beide gevallen heeft dit zoekproces geleid tot transactiekosten.

5.5 Ruimte voor ruimte

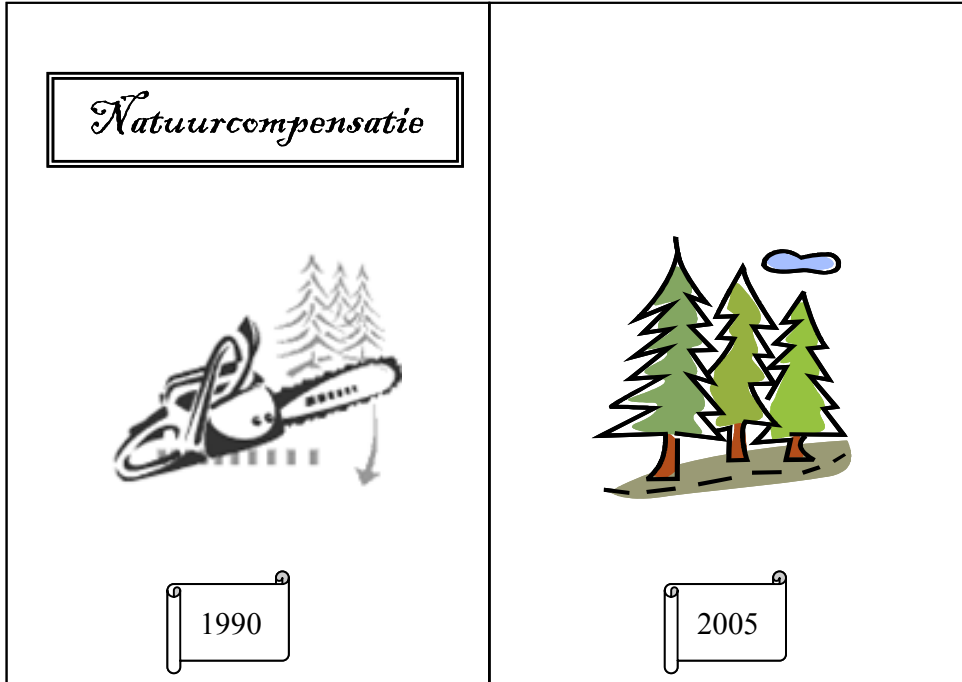
In de reconstructiegebieden (in de provincies Gelderland, Limburg, Noord-Brabant, Overijssel en Utrecht) is sinds 2000 de 'Ruimte voor Ruimte'-regeling van kracht. Dit vormt het ruimtelijk deel van de Regeling Beëindiging Veehouderijtakken (Staatscourant 17 maart 2000). Het Rijk wilde met de Regeling Beëindiging Veehouderijtakken primair mestproductierechten 'uit de markt halen' (om zo de intensieve veehouderij te herstructureren), en tegelijkertijd met provincies komen tot een verbetering van de ruimtelijke kwaliteit van de reconstructiegebieden. De kern van de ruimte voor ruimteregeling is door de mogelijkheid van een subsidie voor de sloop van stallen, te verlenen door de provincie, een extra impuls te geven aan de beëindiging van veehouderijen. De uitgifte van extra bouw kavels (bovenop de contingenten) genereerde de benodigde middelen voor de subsidie voor de sloop van stallen. Tegelijkertijd maakt bebouwing van mindere kwaliteit (stallen) plaats voor bebouwing met meer kwaliteit. Daarbij wordt er door de bebouwing zoveel mogelijk aan te laten sluiten bij bestaande bebouwing een ruimtelijke kwaliteitsimpuls gegeven aan het landelijk gebied (Reinhard et al., 2004, Brief aan de Tweede Kamer, 2005/195210). Later zijn er ook buiten de reconstructie-gebieden ruimte voor ruimteregelingen ontwikkeld, zoals in Zuid-Holland waar glastuinbouw vervangen mag worden door burgerwoningen (www.zuid-holland.nl). Tabel 5.2 geeft de stand van zaken weer in de reconstructieprovincies.

Tabel 5.2: Stand van zaken reconstructieprovincies, stand van zaken: 1 januari 2005 (Bron: brief aan de Tweede Kamer 2005/195210)

Provincie	Bedrijven totaal	Bedrijven zonder sloop	Bedrijven met sloop				
			Aantal	Oppervlakte afbraak m ²	Compensatie woningen niet op kavel	Compensatie woningen op kavel	Totaal aantal woningen
Utrecht	73	47	26	39.000	55	25	80
Gelderland	1.369	788	581	614.500	743	125	868
Limburg	454	109	345	602.000	227	7	234
Noord- Brabant	1545	474	1071	1.708.000	1.712	19	1.731
Totaal	3.441	1.418	2023	2.963.500	2.737	176	2.913
Overijssel	626	456	170	129.000	600	0	600
Totaal 5 provincies	4.067	1.874	2.193	3.094.500	3.337	176	3.513

Hoewel er in een zekere behoefte wordt voorzien, zijn er kritiekpunten op het ruimte voor ruimtebeleid. Algemene kritiekpunten zijn onder meer te dure kavels, een te lage sloopvergoeding, een moeilijke doorstart naar andere bedrijfsvoeringen als gevolg van de bepaling dat iedere agrarische bestemming van het perceel moet worden gehaald na opkoop. Tot slot blijkt ruimtelijke kwaliteitsverbetering geen zekere zaak (Reinhard et al., 2004). Dat is afhankelijk van de randvoorwaarden die gesteld worden aan locatie, inhoud en uiterlijk. Ook kan de kwaliteit van het landschapsbeheer achteruitgaan bij de omzetting van een agrarische bestemming in een woonbestemming. Boeren zijn immers grotendeels voor dit beheer verantwoordelijk (Reinhard, et al., 2004).

6 Natuurcompensatie *(Janneke Vader)*

6.1 Inleiding

Het MNP wilde voor de Natuurbalans 2006 inzicht hebben in hoe het compensatieprincipe in Nederland wordt gehanteerd. Dit hoofdstuk geeft een kort overzicht van theorie en praktijk van natuurcompensatie in Nederland.

In Nederland is in een groot aantal gebieden (aangewezen via structuurschema groene ruimte¹⁶, Natura 2000-gebieden, beschermde natuurmonumenten) het compensatiebeginsel van toepassing. Dit betekent dat plannen, projecten en andere handelingen die mogelijk de natuurwaarden (significant) in deze gebieden aantasten, in beginsel niet zijn toegestaan. Als een plan, project of andere handeling een dwingende of zwaarwegende reden van groot openbaar belang¹⁷ heeft en er geen alternatief mogelijk is, kan de ingreep worden toegestaan. Er geldt dan een verplichting tot mitigatie; indien dat niet voldoende is, moet natuur die verloren (dreigt) gaat, worden gecompenseerd. Uitgangspunt is dat er geen (netto)verlies van natuurwaarden mag optreden. De initiatiefnemer is verantwoordelijk voor de realisatie van de compensatie.

¹⁶ EHS, gerealiseerde natuurontwikkelingsgebieden, kleinere natuurgebieden buiten de EHS die als zondanig zijn aangewezen in het streekplan of zijn vastgelegd in een bestemmingsplan, biotopen van aandachtsoorten, percelen die vallen onder de Boswet, grootschalige openbare recreatievoorzieningen.

¹⁷ Dwingende redenen van groot openbaar belang zijn gebaseerd op argumenten van sociaal-economische aard of die verband houden met de menselijke gezondheid of de openbare veiligheid en voor het milieu wezenlijke gunstige effecten hebben.

Het Natuurcompensatiebeginsel is opgenomen in het Structuurschema Groene Ruimte (1995)¹⁸ en in Europees verband in de Habitatrichtlijn (1992)¹⁹. In de Boswet (1962) is een herplantplicht opgenomen. De Boswet spreekt zich echter niet uit over de kwaliteit van herplant. Tevens kunnen er aan ontheffingen op grond van de Flora- en faunawet voorschriften worden verbonden die compenserende maatregelen verplichten (Broekmeyer et al, 2003).

De compensatievoorwaarden en -verplichtingen verschillen enigszins van elkaar. Compensatie in het kader van SGR vindt plaats als een ingreep schade toebrengt of negatieve effecten heeft op natuur in een SGR-gebiedscategorie, er sprake is van een zwaarwegend maatschappelijk belang (in de Nota Ruimte is dit groot openbaar belang geworden), als het belang redelijkerwijs niet elders of op een andere wijze kan worden vervuld en wanneer mitigerende maatregelen onvoldoende zijn (LNV, 1995a; LNV, 1995b). Er mag in principe geen netto verlies in kwalitatieve en kwantitatieve zin optreden. Als fysieke compensatie niet gelijktijdig mogelijk is, kan in financiële zin worden gecompenseerd, door een storting bij het Nationaal Groenfonds. Deze blijft gelabeld aan de betrokken ingreep. Dit bedrag is opgelopen van bijna € 7 miljoen in 1994 tot ruim € 80 miljoen in 2005 (zie bijlage 5 voor een overzicht).

Er is sprake van een nabijheidsis ten aanzien van de SGR-compensatie. De bescherming vindt plaats via de Wet op de Ruimtelijke Ordening en dient doorwerking te vinden in regionaal en lokaal ruimtelijk beleid, via streek- en bestemmingsplannen. In de jaren 90 zijn alle provincies bezig geweest met het opstellen van een eigen compensatiebeleid, waarbij het om een uitwerking van het compensatiebeginsel van het SGR gaat (Kuindersma et al, 1999). Intussen hebben alle provincies het compensatiebeginsel apart of geïntegreerd uitgewerkt. Het provinciale compensatiebeleid is gebaseerd op het SGR, maar veelal is er een eigen interpretatie gegeven aan het begrip zwaarwegend maatschappelijk belang.

In het afwegingskader voor de EHS worden plannen, projecten of handelingen afzonderlijk beoordeeld. Hiervan kan men afwijken wanneer een combinatie van projecten of handelingen wordt ingediend die ook tot doel heeft de kwaliteit en/of kwantiteit van de EHS op gebiedsniveau per saldo te verbeteren (Saldo-benadering). Het oppervlak natuur moet gelijk blijven of toenemen, en binnen de ruimtelijke visie moet een vergroting van het areaal EHS optreden ter compensatie van het gebied dat verloren gaat (VROM, 2006).

Gebieden die onder de Boswet vallen, vormen een van de SGR-gebiedscategorieën. De Boswet stelt dat wanneer bos buiten de bebouwde kom, groter dan 10 are (1000 m²) of een rij van meer dan 20 bomen, wordt gekapt, dit binnen 3 jaar dient te zijn herbeplant op het perceel. Als de herplant niet op hetzelfde perceel kan plaatsvinden als waar de velling plaatsvindt, dient dit op een andere locatie te worden gecompenseerd.

Compensatie in het kader van de Habitatrichtlijn wordt toegepast als plannen/projecten mogelijk een significant negatief effect hebben op de natuurwaarden waarvoor een Vogel- of Habitatrichtlijngebied is aangewezen, er geen alternatieven zijn en het een dwingende reden van groot openbaar belang betreft. Kwalitatieve compensatie is mogelijk. De compensatie moet een feit zijn, op het moment waarop het betrokken gebied schade ondervindt, tenzij men kan aantonen aangetoond dat de gelijktijdigheid niet noodzakelijk is om de bijdrage van het gebied aan het Natura 2000-netwerk veilig te stellen. Financiële compensatie is niet mogelijk. De bescherming vond plaats tot de inwerkingtreding van de gewijzigde natuur-beschermings-

¹⁸ Met de inwerkingtreding van de Nota Ruimte vervalt het Structuurschema Groene Ruimte.

¹⁹ De uitgangspunten van de Vogel- en Habitatrichtlijn zijn opgenomen in de gewijzigde Natuurbeschermingswet 1998 welke in oktober 2005 in werking trad.

wet plaats door de directe werking van artikel 6 van de Habitatrictlijn (Gijsen, et al, 2003, Gaaff en Vader, 2005).

6.2 Ontwikkelingen

Tot het verschijnen van het SGR (in 1995) werd het compensatiebeginsel informeel en ad hoc toegepast. Toepassing betrof vooral boscompensatie. Daarna is het compensatiebeginsel als onderdeel van nieuw rijksbeleid in werking getreden (Cuperus, 2004).

In de periode 1990 tot 2005 is natuurcompensatie toegepast. Dit betrof hoofdzakelijk compensatie in het kader van SGR (inclusief boscompensatie). Er is echter geen landelijk beeld van uitgevoerde en uit te voeren compensatieprojecten. Er is geen centraal, en vaak ook geen provinciaal registratiesysteem of compensatie-boekhouding, waardoor het overzicht ontbreekt.

Natuurcompensatie in het kader van de aanleg van A50 tussen Eindhoven en Oss was een van de eerste SGR-compensatieprojecten. In 1995 is het compensatieplan ontwikkeld en in 1996 vastgesteld. In totaal zou 281 ha nieuwe natuur worden ontwikkeld. In de loop der jaren is 93% van de grond aangekocht en 25% daarvan ingericht (www.aanlega50.nl). Rijkswaterstaat heeft vanaf het verschijnen van het SGR meerdere compensatieprojecten uitgevoerd voor zowel natte als droge natuur. Voor wegaanlegprojecten had Rijkswaterstaat op 1 januari 2001 een totale compensatieopgave van 870 ha voor 11 projecten waarvan op dat moment zo'n 30% was gerealiseerd (www.rws.nl). Daarna zijn er nog nauwelijks nieuwe aanlegprojecten gestart, waardoor de nieuwe compensatieopgave beperkt is (telefonische toelichting Rijkswaterstaat, mei 2006). Tevens heeft Rijkswaterstaat als uitgangspunt om projecten zo op te zetten, dat daarbinnen per saldo zomin mogelijk natuurwaarden verloren gaan (Gaaff en Vader, 2005) zodat compensatie zo beperkt mogelijk en liefst vermeden kan worden. Uit evaluaties van provincies blijkt dat er in de periode 1990-2005 compensatie heeft plaatsgevonden, maar het beeld is onvolledig.

Compensatie volgens de Habitatrictlijn heeft plaatsgevonden in het kader van soortbescherming (voordat de Flora- en faunawet van kracht was), bijvoorbeeld bij de aanleg van de A73. Compensatie in het kader van HR-gebiedsbescherming (sinds oktober 2005 gewijzigde Nb-wet 1998) heeft, voor zover bekend, nog niet plaatsgevonden. Er zijn wel compensatieplannen opgesteld, waarvan het compensatieplan voor de aanleg van de Tweede Maasvlakte de bekendste is.

6.3 Effecten van compensatie

Het is onduidelijk of aan de compensatieplicht (op de juiste wijze) wordt vastgehouden. Grote projecten worden goed geregistreerd en gemonitord, maar bij lokale projecten is de handhaving beperkt. Hoewel bosinspecteurs controleren op de uitvoering van de boscompensatie, vindt handhaving van overige compensatieopgaven nauwelijks plaats (Gijsen, 2003).

De VROM-inspectie heeft in 2005 een verkennend onderzoek uitgevoerd naar de uitvoering van het compensatiebeginsel. Daarbij is bekeken of de planologische verankering van de compensatie is geregeld. Ook is nagegaan of de compensatie in het veld is uitgevoerd. Via een selecte steekproef zijn 40 projecten geselecteerd. Het onderzoek toont aan dat in de periode van 1993 tot en met 2004 het compensatiebeginsel in de onderzochte provincies niet

altijd correct is uitgevoerd. Bij achttien van de 40 onderzochte dossiers is gebleken dat er ten tijde van het onderzoek nog geen compensatie in het veld heeft plaatsgevonden. In zestien gevallen is de compensatie geheel uitgevoerd en in zes gevallen gedeeltelijk. Bij de planologische verankering is vastgesteld dat bij zeventien van de onderzochte gevallen de compensatie planologisch is vastgelegd en bij zes gedeeltelijk. In zeventien gevallen was er geen planologische regeling voor de compensatie. Hoewel de uitkomsten van dit onderzoek statistisch niet representatief zijn voor het totaal aan ingrepen in de EHS, bevestigt het onderzoek de signalen dat de uitvoering van het compensatiebeginsel nog niet altijd goed verloopt.

Op hoofdlijnen is vastgesteld dat het compensatiebeleid uit het SGR op een goede wijze doorwerkt in het beleid van de onderzochte provincies. Er zijn enkele belangrijke oorzaken van het niet correct uitvoeren van het compensatiebeginsel geïnventariseerd:

1. Het ontbreken van een geschikte compensatielocatie.
2. Complexiteit van het compensatiebeginsel.
3. Geen controles op de realisatie van de compensatie.
4. De kosten van de compensatie wegen niet op tegen de baten (Gjaltema en Burgering, 2006).

In de provincie Gelderland is in de periode 1987-2000 in oppervlakte gemeten voor 118% de verloren gegane oppervlakte op papier gecompenseerd (Gaaff en Vader, 2005). In de evaluatie is een beoordeling gemaakt over hoeveel nieuwe natuur in hectares is gerealiseerd. Dit is afgezet tegen het natuurverlies. Hieruit komt naar voren dat voor de onderzoeksperiode sprake is van een natuurverlies van 54 ha. Er is 79 ha natuurcompensatie voorzien. Noord-Brabant heeft in 2004 een evaluatie van het compensatiebeginsel uitgevoerd onder 51 projecten. De totale compensatie betrof 710 ha. Eenderde van de compensatieplannen was ten tijde van de evaluatie nog niet uitgevoerd. Van de helft was de oorzaak hiervan onduidelijk. Na vaststelling van een bestemmingsplan zijn de wettelijke middelen en bevoegdheden van de provincie om de daadwerkelijke uitvoering van compensatieverplichtingen af te dwingen of sancties op te leggen beperkt (Gaaff en Vader, 2005). De nieuwe beleidsregel van de provincie Noord-Brabant vereist een overeenkomst tussen initiatiefnemer en betrokken overheid die een boetebeding bevat om uitvoering zeker te stellen (Provincie Limburg, 2005). De provincie Limburg eist dat de initiatiefnemer (overheden niet inbegrepen) een bankgarantie plaatst die voldoende groot is voor de uitvoeringskosten en daarnaast een extra waarborgsom stort van 50% (Provincie Limburg, 2005).

Er kan nog niet worden geconcludeerd dat compensatieverplichtingen leiden tot geen nettoverlies aan natuurwaarden. Dit komt vooral door de lange periode van besluitvorming en implementatie van compensatie (Cuperus, 2004). Ook het gebrek aan gegevens en toezicht is hier debet aan. Tevens is het moeilijk om compensatielocaties te vinden door concurrentie om beschikbare grond.

Evaluatie van compensatieverplichtingen gebeurt vooral op basis van taakstellingen bij ha aangekochte grond en ha ingerichte grond, niet op basis van kwaliteit. Door gebrek aan monitoring is het niet mogelijk om de werkelijke effecten van de compensatie op de natuur te bepalen (Gijssen et al, 2003). Uit het onderzoek van de VROM-inspectie blijkt de uitvoering van natuurcompensatie nog niet geheel volgens de doelstellingen te verlopen.

6.4 Kosten

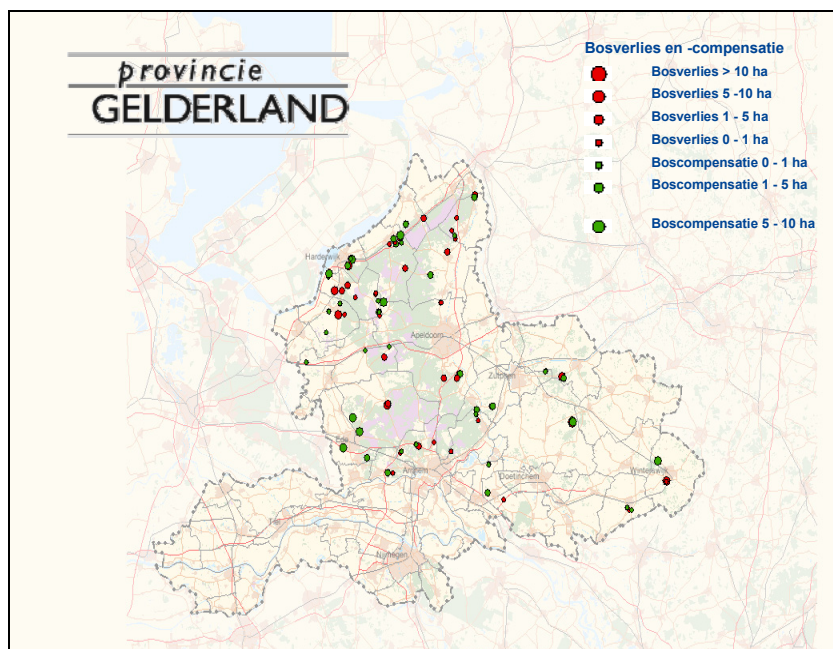
Er is nog niet veel bekend over de kosten van natuurcompensatie. Hierbij gaat het niet alleen om de kosten van fysieke compensatie (verwerving, inrichting en beheer), maar ook voor

bijvoorbeeld onderzoek en proces. Wel kunnen de kosten zeer uiteenlopen. Ze zijn onder andere afhankelijk van grondkosten, type compensatienatuur en lengte van het proces. Zo kost Schor van Waarden € 10.000,- per ha en zijn de kosten voor het Veerhavengebied Perkpolder op € 225.000,- per hectare begroot (Rijkswaterstaat Zeeland, 2006).

De fysieke compensatiekosten van de negatieve effecten van de aanleg van de A50 tussen Eindhoven en Oss worden geschat op 1,5% van de totale aanlegkosten. Voor de mitigatiekosten betreft dit 3,5%. Voor de A73 Zuid werd dit geschat op respectievelijk 3,5 en 2,3% (Cuperus, 2004). Men reserveerde 10% van de aanlegkosten voor natuurcompensatie (De Limburger 15 februari, 2003).

De compensatiekosten voor Maasvlakte II zullen ongeveer 2,5% van de totale aanlegkosten bedragen (Gaaff en Vader, 2005). Compensatiekosten bij Rijkswaterstaat voor wegaanleg lopen terug. Er zijn minder nieuwe aanlegprojecten, een ingreep wordt zo goed mogelijk landschappelijk ingepast en het voorkomen van compensatieverplichtingen is uitgangspunt. Rijkswaterstaat heeft een schatting van de compensatie- en mitigatiekosten gemaakt over 2001 en 2003. Deze betreffen respectievelijk 5 en 8,2 miljoen euro en 5 en 6,5 miljoen voor 2003, inclusief de compensatiekosten voor de HSL-zuid en de Betuwelijn (telefonische toelichting Rijkswaterstaat, mei, 2006; Gaaff en Vader, 2005). Voor de compensatie voor de verdieping en verruiming van de Westerschelde was in totaal 30 miljoen gereserveerd (Rijkswaterstaat Zeeland, 2006), terwijl de compensatiekosten voor Maasvlakte II op 45 miljoen worden geschat (Gaaff en Vader, 2005).

Het komt voor dat infrastructuuralternatieven en varianten afvallen tijdens de planningstadia omdat de kosten van compensatie en schaal van compensatie deze onrealistisch (onhaalbaar) maakt. De compensatieverplichting leidt in sommige gevallen dus tot vermijden van ecologische schade. Al met al is compensatie een belangrijk instrument om negatieve gevolgen op infrastructuur te vermijden (Cuperus, 2004). Zie ter illustratie figuur 6.1.

Figuur 6.1: Compensatie in de provincie Gelderland, Bron: provincie Gelderland

7 Conclusies

Dit rapport sluit af met een aantal bondige conclusies op basis van het materiaal uit dit rapport. Deze conclusies komen overeen met de boodschappen die de Natuurbalans heeft afgegeven.

Het algemene beeld is dat het landelijk de afgelopen 15 jaar langzaam kleiner is geworden onder invloed van de stad; de activiteiten in dat gebied zijn in diversiteit toegenomen en dat is in het landschap terug te zien. Boeren produceren naast voedsel, natuur en landschap, en daaraan gerelateerde producten, bijvoorbeeld voor de recreant. Wonen en recreëren in het landelijk gebied worden belangrijker en zorgen mede voor verandering in het landschap.

De voor landschap en natuur belangrijke conclusies zijn:

- Het Nederlandse cultuurlandschap is voor zijn behoud en ontwikkeling nog altijd voor het grootste deel afhankelijk van de landbouw. De rol van andere economische dragers, zoals recreatie en werken, wordt de laatste jaren echter steeds groter
- Boomkwekerijen en bloembollenteelt zijn bedrijfstakken die in oppervlakte toenemen en het aanzien van het landschap sterk beïnvloeden. Deze teelten breiden zich niet alleen uit in de traditionele regio's in Noord-Brabant en Noord-Holland, maar ook in Drenthe, Overijssel, Flevoland en Limburg.
- Landbouwbedrijven zijn de afgelopen 15 jaar groter geworden door kostenbesparing en technologische ontwikkeling. De perceelsgrootte is gelijk gebleven, maar er staan minder koeien in de wei. De schuren, silo's en andere gebouwen zijn groter geworden.
- Landbouwbedrijven zijn de laatste 15 jaar verbreed en verdiept: ze hebben hun activiteiten op hun bedrijf uitgebreid, bijvoorbeeld met streekproducten en logies voor toeristen. Verbreding en verdieping kunnen juist door de ruimtelijke druk uit de steden en toeristencentra meer kansen krijgen.
- Het aantal recreatievoorzieningen is de afgelopen 15 jaar sterk gegroeid: het aantal recreatiewoningen met meer dan 40%, het aantal maneges met meer dan 50% en het aantal golfterreinen met 80%.
- Het Nederlandse cultuurlandschap is voor zijn behoud en ontwikkeling nog altijd voor het grootste deel afhankelijk van de landbouw. E rol van andere economische dragers, zoals recreatie en werken, wordt de laatste jaren echter steeds groter.
- Het restrictieve beleid voor verstedelijking heeft geleid tot concentratie van verstedelijking en heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan het behoud van de open ruimte in onder andere de rijksbufferzones.
- De toepassing van natuurcompensatie is toegenomen, vraagtekens bij de uitvoering.

Literatuur

Geraadpleegde literatuur en bronnen bij Hoofdstuk 2: Landbouw

Schriftelijke bronnen:

- Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.) *Landbouw-Economisch Bericht 2006*, Periodiek Rapport 06.01, Den Haag, LEI, 2006.
- Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.) *Landbouw-Economisch Bericht 2005*, Periodiek Rapport 05.02, Den Haag, LEI, 2005.
- Bont, de, K., en W. van Everdingen, *Koeien in de wei? Het worden er steeds minder*, in *Agri-Monitor*, jaargang 10, nummer 5, LEI, oktober 2004
- Everdingen, W. en J. Jager, *Bedrijven met zomerstalvoeding zijn duurder uit*, in *Agri-Monitor*, jaargang 10, nummer 4, LEI, augustus 2004
- Haan, M.H.A. de, A.G. Evers, W.H. van Everdingen en A. van den Pol-van Dasselaar, 2005. *Invloed mestbeleid met gebruiksnormen op weidegang*. Praktijkrapport 69. Animal Sciences Group, Lelystad.
- Ham, A. van den en W.H.G.J. Hennen, *Kansen voor tachtig procent verbreding*, Den Haag, LEI, 2001, Rapport 4.01.06
- Leneman, H., J. Groten, E. de Bakker en M. van der Elst, *Natuur inde benen en tussen de oren; over de effecten van sociale stimulansen op de uitvoering en de kwaliteit van het agrarisch natuurbeheer*, Den Haag, LEI, 2006, rapport 07.06.09
- Leneman, H. en C. Graveland, *Deelname en continuïteit van het Agrarisch Natuurbeheer*, Den Haag, LEI, 2004, rapport 7.04.06
- Luesink, H., W. van Everdingen, M. de Haan, *Nieuw mestbeleid: koe kan in de wei blijven*, in *Agri-Monitor*, jaargang 11, nummer 2, april 2005
- Luijt, J., *Grondmarkt in segmenten 1998-2000*, Den Haag, LEI, 2002, rapport 4.02.01
- Luijt, J., F.R. Veeneklaas, J.W. van der Schans en G.S. Venema, *Ontvlechting van de productiewaarde en optiewaarde van landbouwgronden*, Den Haag, LEI, 2003, Rapport 4.03.01
- Ministerie van LNV, *Kiezen voor landbouw; Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector*, Den Haag, 2005
- Oerlemans, N., E. Hees, A. Guldmond, *Rol agrarische natuurverenigingen op het platteland*, Essay, CLM, Culemborg, 2006
- Overbeek, M.M.M. en I.J. Terluin (red), *Rural areas under urban pressure; Case studies of rural-urban relationships*, Den Haag, LEI, 2006, Rapport 7.06.01

Polvan Dasselaar, A. van den, 2005. *Weidegang in beweging*. PraktijkRapport Rundvee 81. Animal Sciences Group.

Raad voor het Landelijk Gebied, *Buitenbeentjes en boegbeelden; Advies over megabedrijven in de Nederlandse land- en tuinbouw*, publicatie 06/1, Amersfoort, 2006

Kuiper, R. en W. de Regt, *Landbouw in de nationale landschappen; Perspectief grondgebonden landbouw als draer van het cultuurlandschap*, MNP rapport, te verschijnen

Silvis, H. en C.J.A.M. de Bont (Red), *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland; Achtergrondrapport bij 'Kiezen voor landbouw'*, Wageningen UR, Den Haag, 2005

Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda (2006), *Verrommeling in Nederland*, Wageningen: WOT Natuur & Milieu. Rapport no 6.

Veeneklaas, F.R., W.J. de Regt, H.J. Agricola, J. Stoker, J.L.M. Donders, *Verrommelt het platteland onder stedelijke druk?; Storende elementen en landschapsdynamiek in de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen*, planbureau rapport 22, Natuurplanbureau, vestiging Wageningen, 2004

Vogelzang, T., *Weidegang in de melkveehouderij: veel mogelijkheden*, in *Agri-Monitor*, jaargang 12, nummer 1, LEI, maart 2006

Vogelzang, T.A., M.A.J.H. van Bavel, C. van Bruchem, P. Berkhout, W.H. van Everdingen, F.A. Geerling-Eiff, Dr. I.J. Terluin, *Verkenning van het drielagenmodel voor de Nederlandse landbouw*, Den Haag, LEI, 2004, Rapport 6.04.20

Brieven aan de Tweede Kamer:

Voortgang "Koe in de wei", Brief aan de Tweede Kamer, dd 23 februari 2006 kenmerk DL. 2006/328.

Geraadpleegde websites:

www.cbs.nl

www.cono.nl

www.dierenbescherming.nl

www.lei.nl

www.lto.nl

www.minlnv.nl

www.natuurenmilieu.nl

www.natuurmonumenten.nl

www.ec.europa.eu

www.lto.nl

Geraadpleegde literatuur en bronnen bij Hoofdstuk 3: Agrarische Natuurverenigingen

Deelnemers workshop:

- Teunis Jacob Slob (voorzitter Natuurlijk Platteland Nederland/ voormalig voorzitter Den Hâneker),
- Fokke Benedictus (voormalig voorzitter Vereniging Eastermar Landsdouwe),
- Iwan Gijsbers (voormalig voorzitter MC De Peel),
- Miranda Bemelmans (voormalig medewerker Mergellandcorporatie),
- Paul Terwan (voormalig secretaris Landelijk Overleg, adviseur agrarisch natuurbeheer),
- Bertus Menkveld (bestuurslid ANV 'T Onderholt).

Telefonisch/schriftelijk:

- Bert de Groot (voorzitter Utrechtste Venen),
- Carolien Praag (bestuurslid Waterland)

Schriftelijke bronnen:

Aarts, N. 1998. *Een kwestie van natuur*. Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeleid. WUR, Wageningen.

Aarts, N., R. Duing, P. van der Jagt (redactie). 2006. *Te Koop en andere ideeën over de inrichting van Nederland*. WUR, Wageningen.

Atsma, G., F. Benedictus, F. Verhoeven, M. Stuiver. 2000. *De sporen van twee milieucoöperaties*. Vereniging Eastermars Lânsdouwe en Vereniging Agrarisch Natuurbeheer en Landschap Achtkarspelen, Drachten.

Bal, D., H.M. Beije, M. Fellinger, R. Haveman, A.J.F.M. van Opstal, F.J. van Zadelhoff. 2001. *Handboek Natuurdoeltypen*. Tweede, geheel herziene editie. LNV, Den Haag.

Balk-Theuws, L.W. 2004. *Stad en Ommeland: actoren nader in beeld gebracht*. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2004. Natuurplanbureau, Wageningen.

Beek, A.J.C.M. van, M. Schipper, A.J. Visser. 2004. *Inventarisatie kennisbehoefte agrarische natuurverenigingen*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V., Lelystad.

BoerenNatuur. 2004. NieuwsBrief. Boeren natuur, Drachten.

BoerenNatuur. 2005. Weidevogelmozaïekbeheer in Noord-Nederland. Resultaten 2005. Boeren natuur, Drachten.

Bruin, R. de, J.D. van der Ploeg. 1991. *Maat houden*. Bedrijfsstijlen en het beheer van natuur en landschap in de Noordelijke Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier. Landbouwniversiteit, Wageningen.

Dieleman en Koekkoek. 2004. Steunpunt Agrarisch Natuurbeheer ZLTO, Inventarisatie 2004, in: Horlings, I. 2005. *Inspelen op veranderingen; de bijdrage van de Agenda Vitaal Platteland aan de transitie van landbouw en platteland*. Telos, Tilburg.

Edel, B.H.W., H.W. de Gier, P. Terwan. 1995. *Een vereniging voor agrarisch natuurbeheer in Waterland*.

Een tweede verkenning naar de rol van agrarische natuurverenigingen in natuurbeheer. Natuurplanbureau, Wageningen.

Floor, L., I. Salverda. 2006. *Zelforganisatie in het landelijk gebied*. Signalen uit de praktijk. WUR, Wageningen.

Hees, E. 2000. *Trekkers naast de trap*. Een zoektocht naar de dynamiek in de relatie tussen boer en overheid. Wageningen Universiteit, Wageningen.

Hees, E., H. Renting, S. de Rooij. 1994. *Naar lokale zelfregulering*. Samenwerkingsverbanden voor integratie van landbouw, milieu, natuur en landschap. LNV, Den Haag.

Horlings, I. 2005. Vitale coalities in het landelijk gebied. In: Aarts, N., R. Duing & P. Van der Jagt (eds). 2006. *Te Koop en andere ideeën over de inrichting van Nederland*. Wageningen universiteit Wageningen.

Leneman, H., C. Graveland. 2004. *Deelname en continuïteit van het Agrarisch Natuurbeheer*. LEI, Den Haag.

Leneman, H., J. Groten, E. de Bakker, M. van der Elst. 2006. *Natuur in de benen en tussen de oren*. Over de effecten van sociale stimulansen op de uitvoering en de kwaliteit van agrarisch natuurbeheer. LEI, Den Haag.

Migchels, G. 1994. *Milieucoöperatie*. Een oriënterend onderzoek naar de mogelijkheden op de natuur- en landschapmarkt. Nationale Coöperatieve Raad, Den Haag.

Milieu en Natuur Planbureau. 2005. Natuurbalans 2005. Milieu en Natuur Planbureau, Bilthoven.

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. 2001. Buitengewoon. Diversiteit en emancipatie op het platteland. LNV, Den Haag.

Ministerie van LNV. 2000. De nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur. LNV, Den Haag.

Ministerie van LNV. 2004. Agenda Vitaal Platteland. LNV, Den Haag.

Ministerie van VROM. 2004. Nota Ruimte. VROM, Den Haag.

Molenaar, J.G. de, D.A. Jonkers, G. Kolkman. 2006. *Metten en wegen in het experiment Gaasterland*. Een ecologische evaluatie van agrarisch en particulier natuurbeheer. Alterra, Wageningen.

Nationaal Groenfonds. 2005. Investeren in natuur 2006-2008. Financieel perspectief voor een resultaatgericht natuurbeleid. Nationaal Groenfonds, Hoewelaken.

Natuurlijk Platteland West. 2006. Focus op agrarische natuurverenigingen. NPW website, Haarlem.

Oerlemans, N., A. Guldmond, E. van Well. 2001. *Agrarische Natuurverenigingen in opkomst*. Een eerste verkenning naar beheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen. CLM, Utrecht.

- Oerlemans, N.J., E.A.P. van Well, J.A. Guldemond. 2004. *Agrarische Natuurverenigingen aan de slag*.
- Oerlemans, N.J., J.A.W.A. Reus. 1999. *Afspraak is afspraak*. Leidraad voor het sluiten van groene contracten. CLM, Utrecht.
- Polman, N.B.P. 2002. *Institutional Economics Analysis of Contractual Arrangements. Managing Wildlife and Landscape on Dutch Farms*. WUR, Wageningen.
- Raad landelijk gebied. 2002. Groene diensten: van ondersteunen naar ondernemen. Raad Landelijk Gebied, Amersfoort.
- Raad Landelijk Gebied. 2003. Ruimte voor Natuur. Advies over de realisatie en beheer van de Ecologische Hoofdstructuur. RLG, Amersfoort.
- Raad landelijk gebied. 2004. Platteland aan het stuur. Advies over vernieuwende vormen van bestuur voor het landelijk gebied. Raad voor het Landelijk Gebied, Amersfoort.
- Remmers, G., R. van Broekhuizen, J.D. van der Ploeg. 2000. *Initiatiefgroepen op het platteland: naar het creëren van koppelingen tussen praktijk en beleid*. WUR, Wageningen.
- Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. 2004. Natuurbalans 2004. RIVM, Bilthoven.
- Vogelbescherming, Stichting Natuur en Milieu en Vereniging Natuurmonumenten. 2002. Effectiviteit van agrarisch natuurbeheer: wat kan er beter? Verslag van een seminar. Vogelbescherming, Zeist.
- Volker, C.M. 1999. *Boeren in betwist landschap*. Strategische keuzes van boeren in een waardevol landschap. WUR, Wageningen.
- Voorstudie. Samenwerkingsverband Waterland, Broek in Waterland.

Geraadpleegde bronnen en literatuur bij Hoofdstuk 4: Recreatie

Schriftelijke bronnen

Bade, T., E.J., Bos, H. Koolen, C. Moritz, M. Mulder, P. de Putter, Geldstromen verbonden met natuur, bos en landschap: de Brabantse Biesbosch en de Utrechtse Heuvelrug, KPMG en LEI De Meern/Den Haag, 2000

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.) Landbouw-Economisch Bericht 2006, Rapport PR.06.01, LEI, Den Haag, 2006

Berkhout P. en C. van Bruchem (red.) Landbouw-Economisch Bericht 2004, Rapport PR.04.01, LEI, Den Haag, 2004

Beveren, M.W., van, Economische effecten agrotourisme; eindrapport, Marktplan Adviesgroep, Bussum, 2005

Broekema, R., Paardenhouderij: Zegen of vloek voor het Landschap, Utrecht, CLM, 2005

LNV, Visie Paard en Landschap, Den Haag, 2006

LNV Natuur en landschap op waarde geschat: Wat is de economische waarde van natuur en landschap?, Den Haag, 2006.

NRIT Dagrecreatie in Nederland. Nederlands Research Instituut voor recreatie en Toerisme, Breda, 2003.

Overbeek, M.M.M. en J. Vader, Stedelijke druk als kans voor het platteland in Oost-Zuid-Holland en de Zeeuwse Eilanden, Den Haag, 2006, rapport 7.06.02

Sectorraad Paarden, "De plaatsbepaling van de paardenhouderij in de Ruimtelijke Ordening met bijbehorende randvoorwaarden", Zoetermeer, 2004

Stichting Recreatie, KIC Recreatiebedrijven en beschermde natuurgebieden, Den Haag, 2004

Veeneklaas, F.R., W.J. de Regt, H.J. Agricola, J. Stoker, J.L.M. Donders, Verrommelt het platteland onder stedelijke druk?; Storende elementen en landschapsdynamiek in de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen, planbureau-rapport 22, Natuurplanbureau, vestiging Wageningen, 2004

Wijnen, W. J. Hofsink, E. Bos, C. van der Hamsvoort & L. de Svornin Lohman Baten en kosten van natuur: Een regionale analyse van het Roerdal. rapport nr. 4.02.09. LEI, Den Haag, 2002.

Gesprekken:

Gesprekken met dhr. A. Touber, Nederlandse Golf Federatie, 2005, 2006

Geraadpleegde websites

www.golfnet.nl

www.pve.nl

www.cbs.nl

Geraadpleegde literatuur en bronnen bij Hoofdstuk 5: Wonen en werken in het landelijk gebied

Schriftelijke bronnen:

Berkhout P. en C. van Bruchem (red.) *Landbouw-Economisch Bericht 2004*, Rapport PR.04.01, LEI, Den Haag, 2004

Daalhuizen, F.B.C., *Nieuwe bedrijven in oude boerderijen, De keuze voor een voormalige boerderij als bedrijfslocatie*, Delft, 2004

Daalhuizen, F. en S. Heinz, *rurale diversiteit en dynamiek; Een wetenschappelijke visie op het Nederlandse platteland in de 21^e eeuw*, nethur, Utrecht, 2001

Geel, P.L.B.A., van *Brief aan de Tweede Kamer Regeling Beëindiging Veehouderijtakken; voortgang 'Ruimte-voor-Ruimte, 2005/195210*, Den Haag, 2005

Gies, E., L. Groenemeijer, W. Meulenkamp, R. Smidt, H. Naeff, M. Pleijte, M. van Steekelenburg, *Verstening en functieverandering in het landelijk gebied; Een onderzoek naar de aard en omvang van verstening in het landelijk gebied ten behoeve van het monitoring- en evaluatieprogramma van Nota Ruimte*; Alterra rapport 1202, Wageningen, 2005

Hamers, D. en N. Kersten, *bloeiende bermen; Verstedelijking langs de snelweg*, RPB, Den Haag, 2006

Jókovi, M., C. Boon, F. Filius, *Woningproductie ten tijde van Vinex; Een verkenning*, RPB, Den Haag, 2006

LNV, Ministerie van VROM, *Structuurschema groene ruimte: het landelijk gebied de moeite waard, Deel 4: Planologische kernbeslissing* Den Haag, 1995

Vaart, J.H.P. van der, *Boerderijen en platteland in verandering; Een onderzoek naar herbestemming van boerderijen in Friesland*, Ljouwert, 1999

VROM, EZ, VenW, LNV, *Nota Ruimte; Ruimte voor ontwikkeling*, Den Haag, 2005

VROM, *Cijfers over wonen 2004, Feiten over mensen, wensen, wonen*, Den Haag, 2004

VROM, *Evaluatie Nota volkshuisvesting in de jaren negentig; Wonen in de 21^e eeuw*, Den Haag, 1999

VROM, *Actualisering Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, deel 1 Partiële Herziening Planologische Kernbeslissing Nationaal Ruimtelijk Beleid*, Den Haag, 1997

VROM, *Actualisering Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra, deel 3 Kabinetsstandpunt Planologische Kernbeslissing Nationaal Ruimtelijk Beleid*, Den Haag, 1997

VROM, *Nota Volkshuisvesting in de jaren 90: van bouwen naar wonen*, Den Haag, 1989

Provincie Zuid-Holland, *Beleidskader, nieuwe landgoederen* (herziening), Den Haag, 2005

Reinhard, A.J., C.A. Balduk, K.H.M. van Bommel, F.H. Kistekas, T.A. Vogelzang, M. Woud, *Perspectief 'Ruimte voor Ruimte'-regeling*, Den Haag, 2004, rapport 4.04.04

Rijksplanologische Dienst, *Vierde Nota, Ruimte voor 2015*, Den Haag, 1993

Terluin, I.J., L.H.G. Slangen, E. van Leeuwen, A.J. Oskam, A. Gaaff, *De plattelandseconomie in Nederland; Een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid*, Den Haag, 2005, rapport 4.05.04

Staatscourant, *document Regeling Bedrijfsbeëindiging Veehouderij*, 17 maart 2000

Steenbekkers, A., C. Simon, V. Veldheer (red), *Thuis op het platteland; De leefsituatie van het platteland en stad vergeleken*, SCP, Den Haag, 2006

Geraadpleegde websites

www.hslzuid.nl

www.zuid-holland.nl

gesprekken:

Dhr. G. Schut, provincie Gelderland (De Zomp)

Dhr. L. van de Leur, gemeente Wijchen (De Zomp)

Dhr. E. Laurant, eigenaar (De Zomp)

Dhr. L. Hoefnagels, provincie Limburg (Schandelose Heide)

Dhr. S. Geelen, mede-initiatiefnemer (Schandelose Heide)

Geraadpleegde bronnen en literatuur bij Hoofdstuk 6: Natuurcompensatie

Schriftelijke bronnen

Broekmeyer, M.E.A., F.G.W.A. Ottburg, F.H. Kistenkas, *Flora en Faunawet, Toepassing van artikel 75 in de praktijk*, Achtergronddocument bij de Natuurbalans, Wageningen, 2003.

Cuperus, R., *Ecological compensation of highway impacts, Negotiated trade-off or no-net-loss?* Delft, 2004

Gaaff, A. en J. Vader, *Rendeert natuurcompensatie?*Rapport 6.05.19, LEI, Den Haag, 2005

Gedeputeerde Staten van Limburg, *Beleidsregel mitigatie en compensatie natuurwaarden*, Provinciaal Blad van Limburg 2005/59, Maastricht, 2005

J.J.C. Gijzen, R.I. van Dam, A.H. Prins, *Natuurcompensatie Hoe werkt het in de praktijk?* Werkdocument 2003/13, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen 2003

Gjaltema, D., M.A.J. Burgering, *De uitvoering van het compensatiebeginsel bij ruimtelijke ingrepen in de Ecologische Hoofdstructuur*, VROM-inspectie, Regio Oost en Regio Zuid, Eindhoven, Ministerie van VROM, Den Haag, 2006

Dagblad De Limburger, *Plusen en minnen met natuur*, Sittard, 15 februari, 2003

Kuindersma, W., J. Kraijo en I.M. van den Top, *Natuurcompensatie in provinciaal beleid, een onderzoek naar de doorwerking van het rijkscompensatiebeginsel in provinciaal beleid*, IBN-DLO rapport 418, Wageningen, 1999

LNV, *Structuurschema Groene Ruimte, deel 4: Planologische kernbeslissing*, Den Haag, 1995a

LNV, *Uitwerking compensatie SGR*, Den Haag, 1995b

Rijkswaterstaat Zeeland, *Natuurcompensatieprogramma Westerschelde - Evaluatie 2005*, Schelde informatieCentrum, Middelburg, 2006

VROM, EZ, VenW, LNV, *Nota Ruimte; Ruimte voor ontwikkeling*, Den Haag, 2005

Geraadpleegde websites:

www.rws.nl

Gesprekken.

Dhr. R. Cuperus, Rijkswaterstaat Dienst Weg- en Waterbouwkunde

Geraadpleegde literatuur en bronnen bij Bijlagen

Schriftelijke bronnen

Berkhout, P. en C. van Bruchem (red.) Landbouw-Economisch Bericht 2006, Rapport PR.06.01, LEI, Den Haag, 2006

Boschapp, Grensverleggend-Jaarverslag en verantwoordingsverslag over 2004.
Particulier grondbezit, eeuw uit eeuw in. Particulier grondbezit in de 21^e eeuw, 2005

Luijt, J., *De grondmarkt in segmenten 1998-2000*, LEI, Den Haag, 2002, rapport 4.02.01

Geraadpleegde websites:

www.bosgroepen.nl

www.grondbezit.nl

www.sbnl.nl

www.stichting-phb.nl

www.boschap.nl

www.cbs.nl

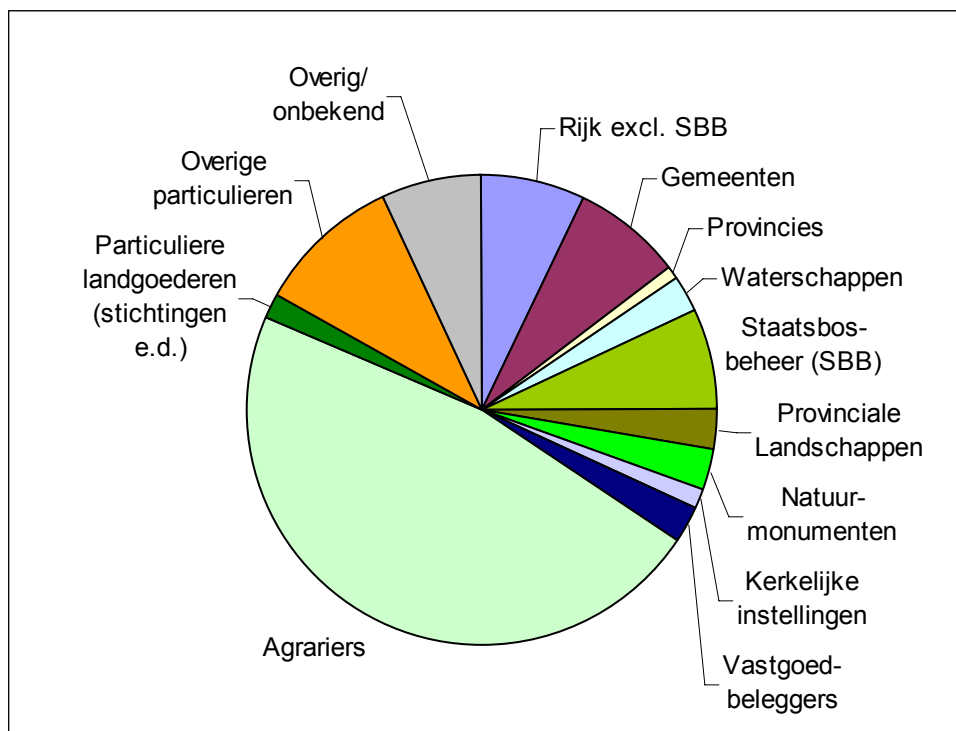
Gesprekken:

Interview R. Munsters, Directeur rentmeester SBNL, dd 8 mei 2006.

Bijlage 1 Grondeigendom in het landelijk gebied

Tabel B1.1: Grondeigendom landelijk gebied

Grondeigendommen landelijk gebied	
Partij	Hectares
Rijk excl. SBB	199398,2
Gemeenten	206865,5
Provincies	22015,88
Waterschappen	72804
Staatsbosbeheer (SBB)	193236,8
Provinciale Landschappen	73545
Natuurmonumenten	77653
Kerkelijke instellingen	38937,63
Vastgoedbeleggers	66253
Agrariers	1300000
Particuliere landgoederen (stichtingen e.d.)	45352
Overige particulieren	280000
Overig/onbekend	189420
totaal landelijk gebied	2765481

Figuur B1.1: Grondeigendom

Bronnen: Raad voor Vastgoed Rijksoverheid, CBS, LGN5; bewerking MNP

Tabel B.1.2: Prijzen verhandelde grond

Bedrijfscategorie	1998		1999		2000 a)	
	Ha	Prijs/ha	Ha	Prijs/ha	Ha	Prijs/ha
Groene bestemmingen, w.v.:	67.235	59,1	65.011	73,1	82.082	85,4
- DLG	3.109	59,3	3.381	68,3	3.996	90,2
- Tuinbouw	3.883	106,8	4.059	119,3	4.428	151,7
- Landbouw	55.531	55,6	52.870	67,5	65.905	81,2
- Bosbouw en natuurbeheer	3.538	41,7	3.324	48,1	6.191	56,1
- Delfstoffenwinning	130	64,8	68	58,4	302	90,9
- Recreatie	1.044	115,8	1.308	136,6	1.260	109,3
Rode bestemmingen	7.441	97,3	8.411	143,6	5.563	242,9
Beleggingen en handel in o.g.	2.745	141,3	2.427	233,4	7.442	252,4 a)
Overheid	10.237	119,4	12.260	123,6	10.473	277,1
Onbekend	10.901	103,8	11.229	167,3	10.379	107,5
Alle segmenten	98.343	81,1	99.242	114,0	115.714	134,5

a) In 2000 zijn handmatig op basis van de namen van bedrijven sbi-codes toegevoegd

Bron: Luijt, J., *De grondmarkt in segmenten 1998-2000*, LEI, Den Haag, 2002, rapport 4.02.01

Bijlage 2 Bedrijveninformatienet (*Boudewijn Koole, Hans Leneman, Hans Wijsman*)

In deze bijlage beschrijven we de verantwoording van de in dit rapport gepresenteerde gegevens over verbreding in de landbouw, ter borging en als achtergrond van het materiaal uit hoofdstuk 2. Verbreding betreft activiteiten die niet betrekking hebben op de gebruikelijke agrarische productie, maar activiteiten die op of vanuit landbouwbedrijven plaatsvinden dan wel landbouw gerelateerd zijn. Onder verbreding vallen *groene en blauwe diensten* (natuur en landschapsbeheer, weidevogelbeheer, ganzenopvang, water-kwaliteitszorg, loonwerk voor natuurorganisatie enz.), *Agrotoerisme en recreatie* (kamperen, poldersport, logies, horeca etc), *Windenergie en biogas* (alleen als aan derden wordt geleverd), *Zorglandbouw, kinderopvang en verhuur van gebouwen voor niet agrarische doelen*.

Bij verdieping tracht de primaire producent, binnen de keten, een groter deel van de toegevoegde waarde te verkrijgen. Denk aan het bewerken van producten (zelfkazen, sap maken) en de boerderij- en huisverkoop.

Gegevensbron

De gegevens zijn afkomstig uit het LEI Bedrijveninformatienet. Het Bedrijven-Informatienet verzamelt feiten over de bedrijfsvoering en economische situatie van boeren, tuinders, vissers en bosbouwers. Voor meer zie onder andere:

Vrolijk, H.C.J., G. Cotelleer, J.P.M. van Dijk en K. Lodder, 2002. De steekproef voor het Bedrijven-Informatienet van het LEI; Bedrijfskeuze 2001 en selectieplan 2002. Den Haag, LEI, Rapport 1.02.04.

Poppe, Het Bedrijven-Informatienet van A tot Z, 2004. Den Haag, LEI, Rapport 1.03.06; ISBN 90-5242-883-2; Prijs € 18,- (inclusief 6% BTW)

Hennie van der Veen en Koen Boone, 2004. Beschikbare informatie in het Bedrijven-Informatienet Land- en Tuinbouw LEI, Den Haag

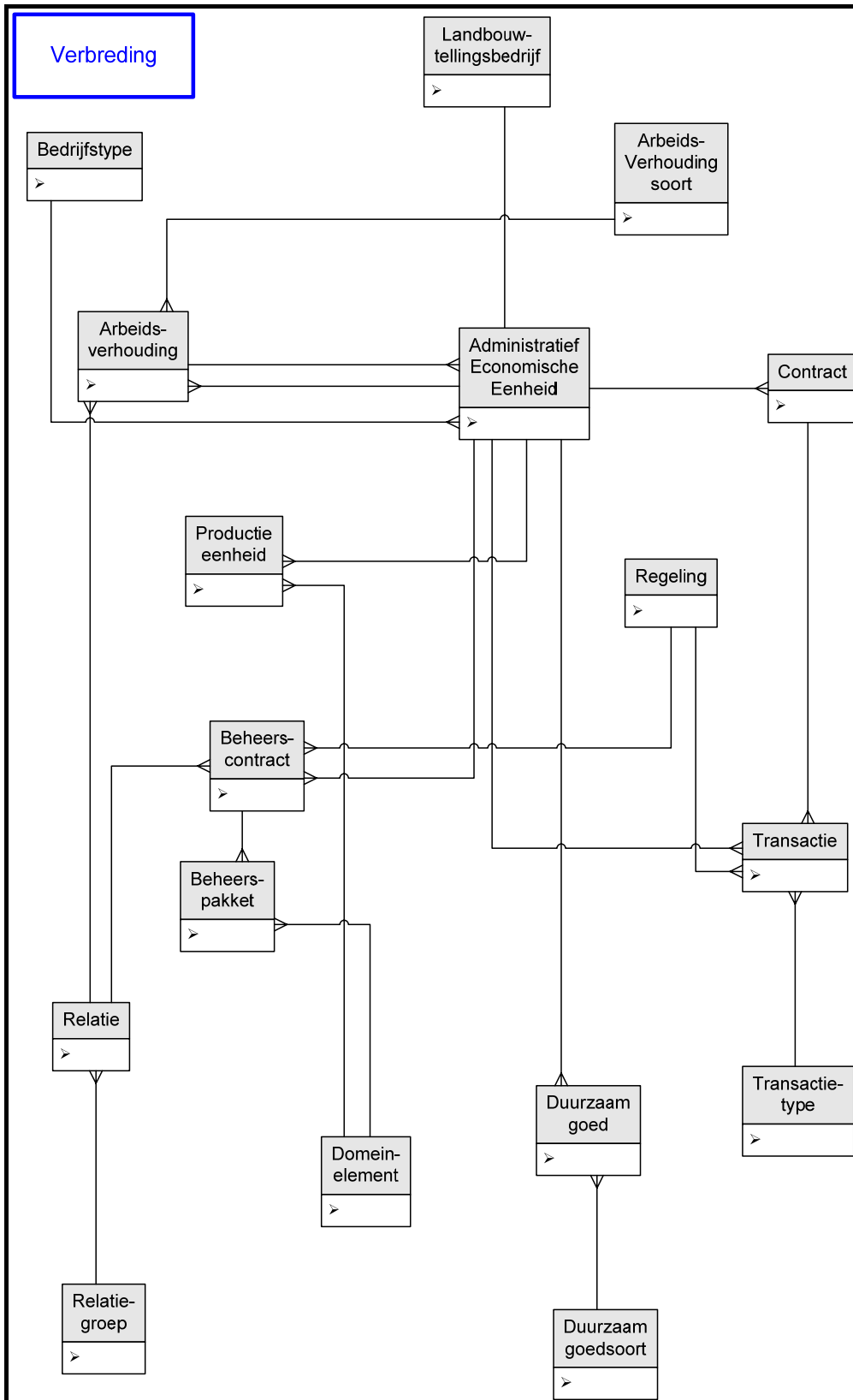
Geselecteerde gegevens.

In onze analyses zijn alleen de gegevens van landbouwbedrijven gebruikt. Niet voor alle vormen van verbreding en verdieping zijn economische gegevens beschikbaar. De geselecteerde gegevens zijn samengebracht in de context 'verbreding'. Daarbij konden veel definities uit andere contexten worden gekopieerd.

Tabel B2.1 Variabelen verbredingsonderzoek en context herkomst

Naam variabele	Context²⁰
BIN-nummer	Relatiebeheer
Aa Totaal opbrengsten BTW afhankelijk [EUR]	Cobra
Aa Totaal kosten BTW afhankelijk [EUR]	Cobra
A) gezinsinkomen uit bedrijf [EUR]	Cobra
H) totaal inkomsten buiten bedrijf [EUR]	Cobra
B) inkomsten uit arbeid buiten bedrijf [EUR]	Cobra
Geboortejaar 1e bedrijfshoofd/leider	Rica Rubriek C Arbeidskrachten
Geboortejaar 2e bedrijfshoofd/leider	Rica Rubriek C Arbeidskrachten
Geboortejaar 3e bedrijfshoofd/leider	Rica Rubriek C Arbeidskrachten
Geboortejaar 4e bedrijfshoofd/leider	Rica Rubriek C Arbeidskrachten
Geboortejaar 5e bedrijfshoofd/leider	Rica Rubriek C Arbeidskrachten
Biologisch/ecologisch	Verbreding
No ontvangen subsidies overig BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Ontvangen subsidies landschapsonderhoud BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Nrbon ontvangen subsidies RBON BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Nrol ontvangen subsidies ROL BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Nsan ontvangen subsidies SAN BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Nsn ontvangen subsidies SN BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Ontvangen subsidies beheer van percelen BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Oppervlak akkerbouw [ha]	Cobra
Oppervlak gras [ha]	Cobra
Oppervlakte cultuurgrond [ha]	Cobra
Overige cultuurgrond [ha]	Verbreding
Duurzame goederen grondpercelen	Grondgegevens
Gemeente	Rica Rubriek A Algemene inlichtingen over het bedrijf
Nummer landbouwtelling [x1]	Bedrijfskeuze
NEG type code	Selectie en werving
NEG type naam	Selectie en werving
Verkopen hoeveelheid electriciteit [kWh]	Cobra bedrijfsvergelijking voorbereiding
Totaal verkochte energie excl BTW [EUR]	Cobra
Totaal zuivelproducten BTW afhankelijk [EUR]	Cobra
MVO mei gewicht (wegingsfactor)	MVO en EU vergelijking
Ontvangsten overige recreatie BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Ontvangsten stalling BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
Ontvangsten verblijfsrecreatie BTW afhankelijk [EUR]	Verbrede Landbouw
NGE (VL P [x1] = SBE)	Cobra
C) ontvangsten uit prive-bezittingen [EUR]	Cobra
D) inkomsten buiten bedrijf overig [EUR]	Cobra
E) ontvangen rente [EUR]	Cobra
F) uitkering arbeidsongeschiktheidsverzekering [EUR]	Cobra
G) uitkering overige (sociale) verzekeringen [EUR]	Cobra

²⁰ Een context is een opvraagprogramma voor specifieke gegevens uit het LEI-bedrijveninformatienet; Zie schema verderop voor context 'verbreding'

Figuur B.2.1: Verbreiding

Voor het natuurbeheer behoren in 2001-2004 de beheerscontracten tot vier verschillende regelingen:

69 tot de regeling beheersovereenkomsten en natuurontwikkeling (RBON)

21 tot de regeling onderhoudsovereenkomsten landschapselementen (ROC)

159 tot de subsidieregeling agrarisch natuurbeheer (SAN)

10 tot de subsidieregeling natuurbeheer (SN)

Voor verblijfsrecreatie worden bedragen vastgelegd omdat de deelnemer het aantal verhuurde plaatsen niet vastlegt. Ook zijn er bedrijven die diensten verkopen als horeca, reizen en recreatie. Hierbij wordt de soort vastgelegd. De bijbehorende voorkomens zijn overnachting, excursie en sport- en spelactiviteit.

Bewerkingen bestand verbreding

Het bestand met de gegevens per bedrijf is gewogen; de gebruikte wegingsfactor (verhoudingsgetal tussen het aantal bedrijven in populatie en in de steekproef) heet: 'mvo mei gewicht'. In totaal representeren de uitkomsten uit de steekproef 12000 - 15000 bedrijven uit de landbouwtelling.

Bijlage 3 Verantwoording gegevens uit de landbouwtelling: areaalveranderingen 1990-2005

(Boudewijn Koole, Hans Leneman)

Doel analyse

Per provincie de omvang van de verandering van het areaal vaststellen voor een de gewasgroepen:

- boomkwekerij
- bloembollen
- glastuinbouw

Dit zijn drie 'gezichtsbepalende teelten'

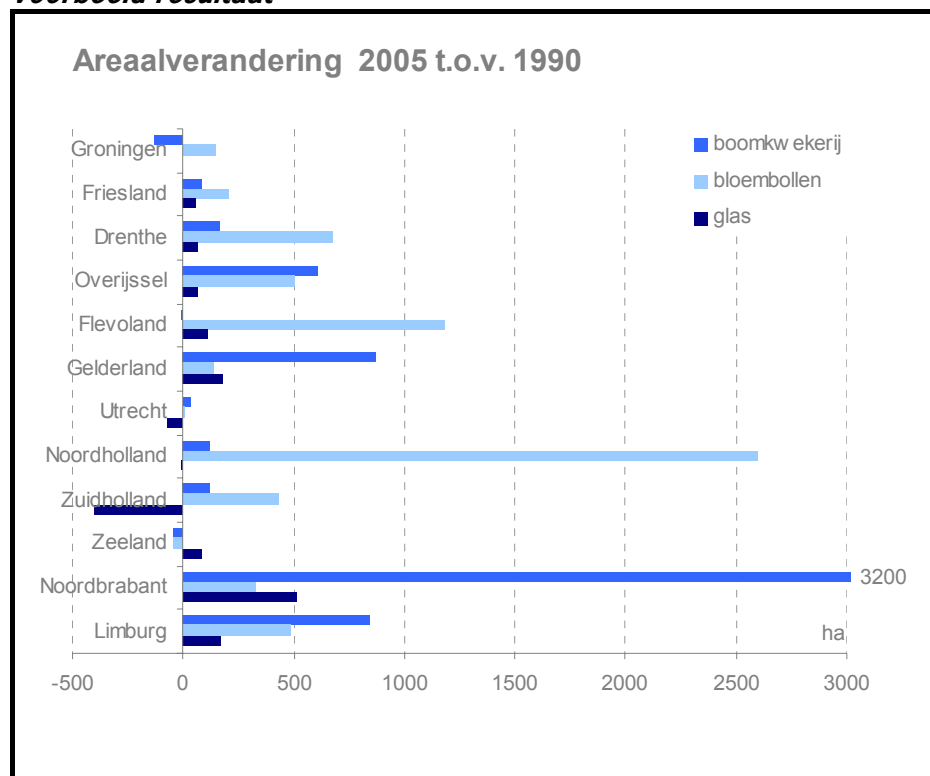
Gebruikte gegevensbestand

CBS Landbouwtelling, 1990 en 2005

Bewerkingen

Aggregatie, per provincie van de arealen boomkwekerij, bloembollen en glastuinbouw. In de landbouwtelling zijn deze per bedrijf bekend. Van ieder bedrijf is bekend in welke provincie het ligt.

Voorbeeld resultaat

Figuur 3.1: Areaalverandering

Bijlage 4 Particuliere Natuurbeheerders 1990-2005

(Hans Leneman)

Circa 25% van de bestaande bos- en natuurterreinen in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) is in handen van particulieren. Daarnaast leidt de omslag in het natuurbeleid in 2002 ook tot taakstellingen op hun terreinen voor het realiseren van nieuwe natuur in ons land. Dit hoofdstuk schetst een aantal ontwikkelingen binnen de vertegenwoordiging van particuliere natuurbeheerders op nationaal niveau. Hierbij is geen aandacht besteed aan agrariërs, die in voorgaande hoofdstukken aan de orde zijn gekomen.

Ontwikkelingen particuliere beheerders

Ten opzichte van 1990 ziet de vertegenwoordiging van de particuliere natuurbeheerders er nu duidelijk anders uit. Vanuit een gevoelde noodzaak tot samenwerking zijn koepelorganisaties ontstaan, zoals de Federatie Particulier Grondbezit (FPG) en de Unie van Bosgroepen, die als doel hebben op nationaal niveau de belangen te behartigen (zie kader B5.1)

De gezamenlijke belangen leiden nog steeds tot meer samenwerking. In 2004 hebben de FPG, de Stichting Beheer Natuur en Landelijk Gebied (SBNL) en de Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen (PHB) het Platform Particulier Beheer Buitengebied opgericht, dat zich inzet voor het op maatschappelijk verantwoorde wijze beheren en benutten van het buitengebied door particulieren. De samenwerking richt zich komende tijd op drie thema's:

- De Natuurschoonwet;
- Particulier natuurbeheer;
- Landgoederen.

Naast veranderingen op organisatorisch vlak heeft het natuurbeheer als doelstelling langzaam aan terrein gewonnen ten opzicht van bijvoorbeeld houtproductie of jacht. Dit heeft o.a. geleid tot een vernieuwde missie van het Bosschap (2003), waarin nu ook naast houtteelt en bosbouw bosbeheer expliciet is opgenomen.

Binnen het beleid zijn particuliere natuurbeheerders een prominentere rol gaan spelen. Binnen het Natuurbeleidsplan (1990) was hun rol nog niet groot. Sinds Dynamiek en Vernieuwing (1996) geeft het Rijk aan dat particuliere initiatief meer ruimte moet krijgen in het natuurbeleid. Natuur voor mensen (2000) en de Omslag in het Natuurbeleid (2002) hebben deze woorden ook in beleidsdoelstellingen voor de realisatie van de EHS vertaald. Verder praten particulieren sinds de invoering van Programma Beheer meer over opzet en uitvoering van dat instrument, net zoals de andere terreinbeheerders.

Tabel B4.1 geeft de ontwikkeling in contracten Programma Beheer onder particuliere natuurbeheerders aan.

Tabel B.4.1: Contracten Programma Beheer particulier natuurbeheer

Doelgroep (exclusief Natuurmonumenten, Provinciale landschappen, Staatsbosbeheer)	Aantal contractanten Programma Beheer	
	2000	2005
Agrariërs	1.109	6.190
Particuliere landgoederen	129	925
Overige particulieren	634	3.166
Gemeenten	77	461
Agrarische natuurverenigingen	18	40
Kerkelijke instellingen	13	92
Recreatieschappen	12	90
Vastgoedbeleggers	7	111
Overig / onbekend	58	454
Totaal	2.057	11.529

Organisaties die particuliere natuurbeheerders vertegenwoordigen

Het Bosschap (1954)

Het 'Bedrijfschap voor de bosbouw en de houtteelt', sinds 3 juni 2003 ook voor 'het bosbeheer', is het bestuursorgaan van het bosbedrijfsleven, met een wettelijke status volgens de Wet op de bedrijfsorganisatie. Het Bosschap is een bedrijfschap en vormt samen met de andere bedrijfschappen, de productschappen en de Sociaal-Economische Raad de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Het Bosschap staat voor de sociale en economische belangen van de eigenaren van bos en natuur, aannemers van beheerwerkzaamheden en hun werknemers en voor een duurzame bedrijfsuitoefening; daarbij dient tegemoet te worden gekomen aan wensen en behoeften van de samenleving ten aanzien van bos en natuur.

Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen, 1973

De PHB is in 1973 ontstaan op initiatief van een kleine groep particuliere eigenaren en de rijksoverheid, met als missie 'het bevorderen van de instandhouding van historische buitenplaatsen in particulier bezit, die ingevolge artikel 6 van de Monumentenwet 1988 zijn ingeschreven in het Monumentenregister als complex historische buitenplaats.....'. De dikwijls bijzondere aanleg, planten en bomen, vereist specifieke kennis en ervaring. PHB levert specialistische kennis en ervaring voor de instandhouding van historische buitenplaatsen met hun tuinen en parken.

Stichting Beheer Natuur en Landelijk Gebied, 1981

Dit is een organisatie voor particulier en agrarisch natuurbeheer. SBNL richt zich op agrariërs, jagers, bos- en landgoedeigenaren via voorlichting en belangenbehartiging, advisering, uitvoering en bemiddeling van projecten, praktijkgericht onderzoek en beheer van voorbeeldterreinen.

Federatie Particulier Grondbezit, 1994

De FPG is opgebouwd uit regionale afdelingen en behartigt de gemeenschappelijke eigenaarsbelangen van de Nederlandse particuliere grondeigenaar met als doel 'het bevorderen van de kwaliteit, duurzaamheid en financiële continuïteit van het private grondbezit en -beheer, alsmede de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de daarbij betrokkenen. Deze verantwoordelijkheid heeft met name betrekking op de maatschappelijke functievervulling in het landelijk gebied: recreatie, strategisch voorraadbeheer, cultuurhistorie en landschap'.

Unie van Bosgroepen (1991)

In 1991 hebben de bosgroepen (regionaal opererende coöperatieve verenigingen van en voor eigenaren van bos) samen de Unie van Bosgroepen opgericht. De Unie bundelt, als overkoepelende organisatie van de bosgroepen, subsidieaanvragen en is spreekbuis richting de rijksoverheid. De Unie coördineert tevens projecten die de bosgroepen gezamenlijk uitvoeren, zoals automatisering, richtlijnen voor beheerplanning en kwaliteitsverbetering.

Kader B.4.1: Organisaties die particuliere natuurbeheerders vertegenwoordigen

Bijlage 5 Financiële compensatie gestort in het Nationaal Groenfonds

Tabel B.5.1: Financiële compensatie in het groenfonds

Overzicht van de bij het Nationaal Groenfonds aangehouden langlopende (rijks)middelen			
	stand per 31-3-2006	direct beschikbaar	niet direct beschikbaar*
Groenproject Haarlemmermeer incl schiphol	24.300.787	16.748.905	7.551.882
Natuurontwikkeling ROM Rijnmond	12.976.257	12.976.257	-
Groot Mijdrecht Zuid	2.493.539	2.493.539	-
Natuuroffensief	16.665.143	16.665.143	-
Subsidieregeling Gebiedsgericht Beleid	11.758.000	11.758.000	-
MKZ (mond en klauwzeer)	2.756.106	2.756.106	-
Natuurcompensatie Vliegveld Volkel	424.103	424.103	-
	71.373.936	63.822.053	7.551.882
<u>Provinciale compensatiemiddelen</u>			
Natuurcompensatie Westerschelde	5.255.561	5.255.561	-
PMR 750ha	-	-	-
Compensatie natuurwaarden Limburg	-	-	-
Totaal	76.629.497	69.077.614	7.551.882

* deze gelden zijn beschikbaar vanaf 1-8-2007

Bron: Nationaal Groenfonds, 2006

WOt-onderzoek

Verschenen documenten in de reeks Rapporten van de Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu – vanaf september 2005

WOt-rapporten zijn verkrijgbaar bij het secretariaat van Unit Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu (voorheen Natuurplanbureau), Lumengebouw, te Wageningen.

T 0317 – 47 78 44; F 0317 – 42 49 88; E info.wnm@wur.nl

WOt-rapporten zijn ook te downloaden via de WOt-website www.wotnatuurenmilieu.wur.nl

- 1 *Wamelink, G.W.W., J.G.M. van der Grefte-van Rossum & R. Jochem* (2005)
Gevoeligheid van LARCH op vegetatieverandering gesimuleerd door SUMO
- 2 *Broek, J.A. van den* (2005)
Sturing van stikstof- en fosforverliezen in de Nederlandse landbouw: een nieuw mestbeleid voor 2030
- 3 *Schrijver, R.A.M., R.A. Groeneveld, T.J. de Koeijer & P.B.M. Berentsen* (2005)
Potenties bij melkveebedrijven voor deelname aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer
- 4 *Henkens, R.J.H.G., S. de Vries, R. Jochem, R. Pouwels & M.J.S.M. Reijnen*, (2005)
Effect van recreatie op broedvogels op landelijk niveau; Ontwikkeling van het recreatiemodel FORVISITS 2.0 en koppeling met LARCH 4.1
- 5 *Ehlert, P.A.I.* (2005)
Toepassing van de basisvruchtbenadering op fosfaat van compost; Advies
- 6 *Veeneklaas, F.R., J.L.M. Donders & I.E. Salverda* (2006)
Verrommeling in Nederland
- 7 *Kistenkas, F.H. & W. Kuindersma* (2005)
Soorten en gebieden; Het groene milieurecht in 2005
- 8 *Wamelink, G.W.W. & J.J. de Jong* (2005)
Kansen voor natuur in het veenweidegebied; Een modeltoepassing van SMART2-SUMO2, MOVE3 en BIODIV
- 9 *Runhaar, J., J. Clement, P.C. Jansen, S.M. Hennekens, E.J. Weeda, W. Wamelink, E.P.A.G. Schouwenberg* (2005)
Hotspots floristische biodiversiteit
- 10 *Cate, B. ten, H. Houweling, J. Tersteeg & I. Verstegen (Samenstelling)* (2005)
Krijgt het landschap de ruimte? – Over ontwikkelen en identiteit
- 11 *Selnes, T.A., F.G. Boonstra & M.J. Bogaardt* (2005)
Congruentie van natuurbeleid tussen bestuurslagen
- 12 *Leneman, H., J. Vader, E. J. Bos en M.A.H.J. van Bavel* (2006)
Groene initiatieven in de aanbidding. Kansen en knelpunten van publieke en private financiering
- 13 *Kros, J. P. Groenendijk, J.P. Mol-Dijkstra, H.P. Oosterom, G.W.W. Wamelink* (2005)
Vergelijking van SMART2SUMO en STONE in relatie tot de modellering van de effecten van landgebruikverandering op de nutriëntenbeschikbaarheid
- 14 *Brouwer, F.M, H. Leneman & R.G. Groeneveld* (2006)
The international policy dimension of sustainability in Dutch agriculture
- 15 *Vreke, J., R.I. van Dam & F.H. Kistenkas* (2005)
Provinciaal instrumentarium voor groenrealisatie
- 16 *Dobben, H.F. van, G.W.W. Wamelink & R.M.A. Wegman* (2005)
Schatting van de beschikbaarheid van nutriënten uit de productie en soortensamenstelling van de vegetatie. Een verkennende studie
- 17 *Groeneveld, R.A. & D.A.E. Dirks* (2006)
Bedrijfseconomische effecten van agrarisch natuurbeheer op melkveebedrijven; Perceptie van deelnemers aan de Subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer

- 18** *Hubeek, F.B., F.A. Geerling-Eiff, S.M.A. van der Kroon, J. Vader & A.E.J. Wals* (2006)
Van adoptiekip tot duurzame stadswijk; Natuur- en milieueducatie in de praktijk
- 19** *Kuindersma, W., F.G. Boonstra, S. de Boer, A.L. Gerritsen, M. Pleijte & T.A. Selnes* (2006)
Evalueren in interactie. De mogelijkheden van lerende evaluaties voor het Milieu- en Natuurplanbureau
- 20** *Koeijer, T.J. de, K.H.M. van Bommel, M.L.P. van Esbroek, R.A. Groeneveld, A. van Hinsberg, M.J.S.M. Reijnen & M.N. van Wijk* (2006)
Methodiekontwikkeling kosteneffectiviteit van het natuurbeleid. De realisatie van het natuurdoel 'Natte Heide'
- 21** *Bommel, S. van, N.A. Aarts & E. Turnhout* (2006)
Over betrokkenheid van burgers en hun perspectieven op natuur
- 22** *Vries, S. de & Boer, T.A. de* (2006)
Toegankelijkheid agrarisch gebied voor recreatie: bepaling en belang. Veldinventarisatie en onderzoek onder in- en omwonenden in acht gebieden
- 23** *Pouwels, R., H. Sierdsema & W.K.R.E. van Wingerden* (2006)
Aanpassing LARCH; maatwerk in soortmodellen
- 24** *Buijs, A.E., F. Langers & S. de Vries* (2006)
Een andere kijk op groen; beleving van natuur en landschap in Nederland door allochtonen en jongeren
- 25** *Neven, M.G.G., E. Turnhout, M.J. Bogaardt, F.H. Kistenkas & M.W. van der Zouwen* (2006) Richtingen voor Richtlijnen; implementatie Europese Milieurichtlijnen, en interacties tussen Nederland en de Europese Commissie.
- 26** *Hoogland, T. & J. Runhaar* (2006)
Neerschaling van de freatische grondwaterstand uit modelresultaten en de Gt-kaart
- 27** *Voskuilen, M.J. & T.J. de Koeijer* (2006)
Profiel deelnemers agrarisch natuurbeheer
- 28** *Langeveld, J.W.A. & P. Henstra* (2006)
Waar een wil is, is een weg; succesvolle initiatieven in de transitie naar duurzame landbouw .
- 29** *Kolk, J.W.H. van der, H. Korevaar, W.J.H. Meulenkamp, M. Boekhoff, A.A. van der Maas, R.J.W. Oude Loohuis & P.J. Rijk* (2006)
Verkenningen duurzame landbouw. Doorwerking van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's
- 30** *Vreke, J., M. Pleijte, R.C. van Apeldoorn, A. Corporaal, R.I. van Dam & M. van Wijk* (2006)
Meerwaarde door gebiedsgerichte samenwerking in natuurbeheer?
- 31** *Groeneveld, R.A., R.A.M. Schrijver & D.P. Rudrum* (2006)
Natuurbeheer op veebedrijven: uitbreiding van het bedrijfsmodel FIONA voor de Subsidieregeling Natuurbeheer
- 32** *Nieuwenhuizen, W., M. Pleijte, R.P. Kranendonk & W.J. de Regt* (2006)
Ruimte voor bouwen in het buitengebied; de uitvoering van de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de praktijk
- 33** *Boonstra, F.G., W.W. Buunk & M. Pleijte* (2006)
Governance of nature. De invloed van institutionele veranderingen in natuurbeleid op de betekenisverlening aan natuur in het Drents-Friese Wold en de Cotswolds
- 34** *Koomen, A.J.M., G.J. Maas & T.J. Weijtschede* (2006)
Veranderingen in lijnvormige cultuurhistorische landschapselementen; Resultaten van een steekproef over de periode 1900-2003
- 35** *Vader, J. & H. Leneman (redactie)* (2006)
Dragers landelijk gebied; Achtergronddocument bij Natuurbalans 2006

W O t

Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu

